

ПЕТРО ЛІСОВИЙ

НАШІ СЛОБОЖАНИ

(Епізоди з життя та історії слободи Очеретної, що на Слобожанщині, записані Силєю Гудимою-Загоруйком *)

IV. ДЕНЬ ПОПА ДАВИДОВСЬКОГО

Весняний ранок. Старовинні дзигарі продзвонили шість. Їхній дзвін лунко прогучав у тихих покоях старого попівського дому і замовк. О. Антоній в одних старих черкасинових штанах, без ряс, з сивою кіскою волосся на потилиці, мугикаючи собі під ніс «От юности моя мнозі борять мя страсті», виходить на ганок і одним оком окидає своє обістя.

О. Антонію шістдесят з гаком, але плоть його аж ніяк не можна вважати за немощну; навпаки, вся будова тіла у нього міцна, дебели, на білявому, трохи набряклому обличчі, сидів чималий ніс, що своїм кольором нагадував стиглу сливу; на груди спадала пишна сива борода, але особливо його священну гідність підкреслювала повнота і солідне черево, що свідчило про те, що о. Антоній був лагідної, спокійної вдачі і що він був не проти того, щоб ласо попоїсти і добре випити. Вицвілі, колись блакитні, очі випромінювали сміхом, що показувало ще на одну рису його вдачі, а саме, що о. Антоній любив дотепи. Цими кількома рисами ми поки-що і обмежимося, щоб читач, згодом, сам домалював собі його портрета.

Отже, о. Антоній оглядав своє господарство. Коло стайні придуркуватий робітник Михайло, що жив у нього ось уже зо два десятки років, чистив відсму на всю околицю сиву кобилу. Сліпа на одно око робітниця Гапка, що також жила у о. Антонія бо-зна з якого часу і теж задурно, годувала птицю: качки, гуси, гиндики, цезарки, кури метушились навколо неї і плутались у спідниці; над усім цим зі свистом пурхали голуби, в сажу важко зідхала й рохкала свиня. Дві корови—Лиса й Манька, вже здоєні, стояли коло хвіртки й протяжно мукали.

О. Антоній своїм хазяйським оком схопив усю картину і найшов, що все гаразд; потім глянув на небо, на високі старі берести, що вже починали випускати ніжні молоді листочки, і розчулено промовив.

— Благораствореніє воздухів... Ранок хороший і обіцяє погожий день!..

З цими словами він зійшов з ганку і через хвірточку у невисокій огорожі пройшов до саду, що тримався в зразковому порядку. Доріжки були посипані жовтим піском, дерева підстрижені і вже вкривались ніжним білорожевим цвітом. Повітря було напоєне яблуневим ароматом, запахом свіжого зела і прохолодою роси. О. Антоній повільно йшов доріжкою, милую-

*) Цикл оповідань Петра Лісового, що змальовують життя і побут соціальних шарів дореволюційної Слобожанщини, друкуємо за загальною назвою «Наші слобожани». (Див. «М.» № 1, 2—1929 р.).

чись всією цією благодаттю; поминувши овочевий сад, він направився до невеликої галявини, де стояло щось з півсотні рядкових куликів—наш панотець кохався в бджільництві. Гудіння бджіл бренило, як струна в ранішньому повітрі. О. Антоній обійшов навколо всю пасіку, прислухаючись до кожного вулика, потім спустився аж до левади, де був у нього чималий ставок, і кілька хвилин дивився в його прозору воду. Спокійну гладинь ставка мережили тіні старих осокорів; вони ж, як і чисте небо, відбивались у дзеркалі ставка, риба виплила наверх і грала на сонці.

— Всяке диханіє да хваліт господа!—проказав сам собі о. Антоній, але більше за звичкою, ніж з почуття.

Від ставка повернув назад, тихо співаючи «хваліте ім'я господне, хваліте раби господа», і разом з тим обдивлявся кожне дерево, чи немає на ньому якої шкоди, чи дасть воно цього року добрий врожай? Такий огляд о. Антоній робив щоранку під спів молитви, яка говорила, що всяке живе створіння повинно хвалити творця і зіждителя всього сущого; він знімав то кузку, то гусинь, то гробачка, кидав на землю і роздушував своїм чоботом. Ми, поки ото він гуляє по садку, спробуємо коротенько розповісти дещо з його життя.

О. Антоній Давидовський до нас у слободу попав за тих часів, коли серед попівства ще не зовсім перевелися старосвітські звичаї. Був він тоді молодим семинаристом і багато людей помітало, як цей богослов, що його духовне начальство прислало до нас на посаду дяка, валявся по шинках, п'яний. Нема що—любив-бо з-замолоду о. Антоній горілочку і молодичь веселих; через горілку і самінарії не скінчив. Можливо, що так би вік і помер п'яничкою, не пішовши далі дяківства, коли б не старий паламар Орагський, а найпаче його донька Хвеса, що полонила серце молодого безпутнього богослова. Давидовський не скінчив самінарії ось з якої причини. Одного дня на весні він з двома риторами пішов за місто, щоб там у одній корчмі на дозвіллі напиться. Не вдовольнившись цим, він захопив з собою ще четвертину, сподіваючись пронести її до самінарії і там випити «сборно»; але по дорозі вони наткнулись на доглядачів питейної контори; ці доглядачі заарештували їх і приставили прямо самінарському начальству з речовим доказом. Оскільки в цьому випадкові вбачали велику спокусу для інших самінаристів, то винних було наказано «для вящшого убеждения» суворо покарати. Негайно ж зібрався самінарський трибунал і виніс такого вирок. «Так как подвергшиеся суду ученики риторики впали в сие преступление не по развратности своих нравов, и не по склонности к пьянству, ибо учителя их рекомендуют их благонравными, но по молодости и неосторожности своей и по наущению старшего и то в первый раз, для того оставить их в духовном ведомстве и велеть продолжать учение. А дабы более возчувствовали тяжесть своего преступления, то в страх другим наказать розгами в том классе, где они находятся, при собрании всех учеников...». Що ж до самінарста Давидовського, то—«поелику и ранее самінарское начальство аттестовало его, как такого, который неоднократно был замечен в пьянстве и буйстве», то вирок був далеко суворіший.

Йому не тільки есипали сто різок перед всією богословією, а постановили виключити з семинарії і послати дяком до Очеретної, в «каковой должности» він повинен був «своим послушанием и благонравным поведением» заслужити ласку свого духовного начальства. Ось яким побитом о. Антоній опинився у нашій слободі.

Тесть Давидовського Оранський був теж колоритною фігурою як на ті часи. Були тоді по слободах наших так звані «нотні школи»; була така школа і в Очеретній. Приймали до тих шкіл як дітей нижчого духовництва, так і мирян, вчили в них грамоти, письма та церковних співів; хто був з причетників «бездарним от природы», як тоді говорили, то для того наука тривала до сивого волоса. Ананій Ієрихонський, що знав досконало ці школи і, певне, сам вчився в одній із них, лишив про очеретянську школу дуже колоритні спогади. Завідував тоді школою дяк Галупа і школярі у нього були нічим іншим, як робітниками. Ось що він, наприклад, пише про одного учня очеретянської школи, Василя Могилевського. Могилевського Галупа покарав тридцятьма ударами різок за те, що той, не сказавши йому, самовільно пішов до шевця латати чоботи. Могилевський був сирота і попав у повну залежність од вчителя, а той годував його більше різками, ніж хлібом. Змучений вкрай, Могилевський вирішив втекти до Воронівки, щоб поскаржитись благочинному. Галупа наздогнав його по дорозі, верстви за три від Очеретної. Не дивлячись на мороз, він зняв з Могилевського кожуха й чоботи, прив'язав до дуги, до самої слободи бив його батогами, немов коня. У школі ж почалась уже справжня розправа. Галупа бив Могилевського «по вискам до упадання его со скамьи», після цього йому дали п'ятдесят різок і, нарешті, як собаку посадили на ланцюг, узятий для цього у волості. Так Галупа тримав Могилевського шість день—і «по малой части давал хлеба». Цікаво зазначити, що вчителі нотних шкіл далеко охітніше брали вчити дітей заможних селян, «получая от их отцов выгодную плату». Звичай нотних шкіл перейшли потім і до пізніших шкіл; наприклад, мій батько розповідав, що биття різкою у них було як правило, крім того, тим учням, що мало встигали в книжній мудрості, надівали з паперу на голову ковпак блазня, на спині й грудях писали «дурень» і так водили по всій слободі на загальне посміховище.

Але власне, ми хотіли про Оранського говорити. Оранський теж випив повну чашу тієї науки. Духовне начальство вирішило, щоб він для «удосконалення» теж відвідував Очеретянську школу, тим більше, що це не було зв'язано з матеріальними витратами, оскільки він тут же, в слободі, і паламарював. Промучившись п'ять років і не постигнувши кладезя книжної мудрости, хоч і скоштувавши багато лози, Оранський кінець-кінцем, не витримав і написав власноручно таке прохання на ім'я благочинного: «В 1805 году благочинный Полевский определил меня для учения в Очеретянскую благочинническую школу, в коей и по нынешний 1813 год состою. Но как я имею природную тупость понятия моего и немолодые годы—42 года—а найпаче грудную болезнь, от коей я в силу исправляю и дьячковскую должность, того ради прошу уволить меня от нотной шко-

лы». Одно слово, тесть Давидовського не відзначався ні особливою кебетою, ні кметливістю. Зате повною протилежністю йому була донька Хвеська: Вона не тільки тримала твердо в руках батька, але так само твердо взяла до рук і свого чоловіка. Своім добробутом і маєтністю о. Антоній був зобов'язаний виключно своїй матушці Хвеодосії. Вона не тільки закрипила за ним батькову посаду, але й весь час тягла його за чуприну, аж поки його не висятили на попа і лишили таки ж в Очеретній. Хитра була матушка, і парафія боялась її більше як чорта, бо чорт, як відомо, боїться ладану, а матушку Хвеодосію ладаном налякати було не можна; приче ходив перед нею на вдибках, та й сам о. Антоній не смів їй перечити, бо тоді матушка пускала в хід такі «виражанси», що більше личили базарній перекупці, ніж дружині духовної особи. Повертаючись тепер до хати, о. Антоній стурбовано пригадав, що вчора повернувся запізно і на підпитку, за що його чекала чергова «морква». Сходячи на ганок, він спитав у Гапки:

— А що, матушка повернулась з базару?

— Повернулись. Вони вже питали про вас!

О. Антоній тихо увійшов до покою, де матушка лічила вторговані на базарі гроші, бо вона була не тільки дбайливою господинею, а сама ж продавала на базарі городину, молоко, овочі, яйця, де, мабуть і набралась всієї тієї словесности, що її о. Антоній та й усі так боялись. Грізно глипнувши на свого панотця очима, вона сухо, по сорокачі, запитала:

— Де вчора був до такої пори?.. У кого заливав баньки?..

О. Антоній якомога лагідніше відповів:

— Не сердься, душко... Коли я повертався з Хухриного хутора, пан Радько, Варсонофій Пилипович, завернув мене до себе обідати. А по обіді у преферансика по малій грали... А потім пані Радчиха лишила вечеряти... Так ото не помітно і час сплів...

Матушка зараз же відійшла, бо Радьки були пани багаті і при нужді могли стати у пригоді. Вона тільки буркнула:

— Міг би повідомити, де ти, щоб не чекати на тебе до півночі!...

Таким чином, буря на цей раз щасливо минула о. Антонія; поснідавши, він знову збирався вийти в садок, як тут прийшов дякон Гаврило Ковалевський, рудий, великий, справжній циклоп, а з ним дві пари кумів. О. Антоній швидко охрестив дітей,—в будні дні цю потребу він виконував у себе вдома, щоб не одриватись до церкви,—пожартував трохи з кумами, а одну з них, молоденьку молодичку, подержав навіть за підборіддя. Серед всякої мзди, що її принесли йому, було і дві пляшки горілки,—парафіяни знали слабкість о. Антонія і завжди репрезентували йому те, що його «и монаси приемлют». Він сховав горілку в маленьку комоду, що стояла у нього в головах, і виглянув, чи немає поблизу матушки. Вона десь вийшла; скориставшись цим, о. Антоній вийняв карафку горілки, настояної на цитрині, підніс по чарці кумам, а собі дві і відпустив їх.

На дворі вже чекала на нього довга лінійка, а Михайло цьвохав багатом на ганку. О. Антоній перемінів чорну рясу на синю, що від часу аж

плямами взялась, на голову нап'яв старого бриля, поправив наперсного хреста, узяв ціпок і приготувався їхати. Коли вже сідав, матушка спитала:

— А обідати коли ждати?..

— Та о четвертій буду... Поганяй, Михайло, до школи!..

Михайло торкнув віжки, кобила перед тим, як рушити, кілька секунд похиталась на одному місці і викотила лінійку на порожню вулицю. Гапка зачинила ворота і о. Антоній поїхав справляти свої службові обов'язки.

Поки ото о. Антоній тихо їхав порожньою вулицею, відповідаючи на привітання і роздаючи благословення побожним парафіянам у великому класі школи відбувалась така сцена. Коло класної дошки стояла учениця третьої групи, Хівря Черканцева, висока, років, мабуть, п'ятнадцяти, дівчина. Вся червона, вона мняла в одній руці брудну ганчірочку, а в другій крейду і безнадійно й злякано дивилась навколо. Коло неї, тіпаючись від злості, аж слина йому бризкала з рота, крутився вчитель Арефій Євменович Ломака, низенький, худий, з рідкою борідкою, що кушиками вкривала його запалі щоки й підборіддя. Йшла саме лекція арифметики. Хівря ніяк не могла розв'язати завдання, даремно Арефій Євменович ставив їй запитання, — вона мовчала, ніби води в рот набрала. В другому кутку стояли навколяшках два школярі, а ззаду вавилонською вежею підносився Вакула Побережний, що його Ломака поставив коліньми на парту за те, що той, піймавши муху, встромив їй у зад тоненьку стьожечку паперу і так пустив літати по класу під загальне чмихання.

В класі була мертва тиша, бо коли Арефій Євменович був сердитий, то його лінійка не переставала гуляти по руках та головах учнів.

— Така здорова дівуля, таке гергепище,—кричав Арефій Євменович,—і не може рішити такої пустякової задачі!.. А хлопців, певно, вже завертаєш почувати!..

При цих словах хтось із учнів не стримався і зачмихав.

— Хто там сміє сміятись?.. Калюжний!.. Марш сюди!.. Ти рішив задачу?

— Ні, Арефій Євменович!

— Як же ти смієш реготати, коли не рішив?—і лась-лясь його лінійкою по руках.—Що треба спершу взнати?

Калюжний мовчав. Тоді знову: лась-лясь по щоці.

— Стій тут!—наказав Ломака і штовхнув його в куток.

— Верб, до дошки.

Верб, конопатий хлопець, встав і швидко підійшов до дошки.

— Повтори задачу!

Верб повторив.

— Ну, що треба спершу робити?

— Не знаю!..

Арефій Євменович розпачливо вхопився за голову і швидко говорив.

— Осли, барани, овечі голови! Де ви на мою погибіль узялися!—і повернувшись до другої групи, що сиділа в цьому ж таки класі, гукнув:— Гарбуз!

Гарбуз був найменшим у класі. Почувши, що його кличе вчитель, він обіззався:

— Я тут, Арефій Євменович..

— Іди сюди!

Гарбуз підійшов.

— Бий її!—наказав учитель, показуючи на Черканцеву.

Гарбуз незрозуміло дивився то на вчителя, то на Хіврю.

— Бий—кажу!—вже не своїм голосом кричав Ломака.—Бий, чорт забирай, чого боїшся!.. Бий моєю рукою! А як ні, то сам покуштуєш лінійки!

Гарбуз від переляку закрив очі і слабо вдарив Хіврю в груди.

— Не так!—сердито зауважив Арефій Євменович і лінійка з лускотом опустилася на голову Гарбуза.—По щоці бий!..

Гарбуз від болю аж підскочив і замахнувся дужче, але оскільки був малий, а Хівря інстинктивно одвела голову ще вище, то рука і на цей раз не дістала щоки.

— Ти чого задираєш голову, що й кочергою не дістанеш?—репетував Арефій Євменович.—Нагни свою пику!..

О. Антоній, що вже кілька хвилин з цікавістю дивився на цю сцену, відчинив двері і голосом, повним сміху, проговорив:

— А ти, хлопче, розженись, а тоді і вдар, а то, бач, як вона висока, як дзвіниця.—А-ну, раз, два, три!..

Гарбуз відступив кілька кроків назад, підскочив і тепер удар прийшовся саме враз.

— Молодець! От бачиш—і вийшло! А тепер ступай на місце.—І повернувшись до Арефія Євменовича, сказав.—Пустіть їх, а потім я з ними законом божим позанімаюсь.

О. Антоній викладав у школі закон божий. Коли казати правду, то до цієї найважливішої справи виховання молодого покоління в дусі православної віри, він ставився дуже недбайливо, і то не з причини якихось там особливих міркувань, а просто через свої лінощі. Великої шкоди молодому поколінню від того не було. Зате рідкі лекції о. Антонія з закону божого, оберталися на справжню комедію, де не знати, чого було більше—чи настановлення в вірі, чи блюзнірства.

Коли через чверть години о. Антоній увійшов у клас, де хмарою стояв збитий порох, школярі одразу замовкли і віддали йому глибокий уклін.

— Ну, діти, давайте спершу помолимося!—проказав він і сам перший зотяг «царю небесний».

Молитву проспівали, школярі сіли і о. Антоній почав лекцію.

— Сьогодні ми повторимо історію про те, як бог сотворив небо і землю!—почав він.—Спершу земля була неустроєна і дух божий носився над

нею. Так тривало довго... Потім одного разу бог узяв ціпка і вийшов на прохід, щоб подивитись, що воно робиться у світі...

Та тільки він встиг проказати ці слова, як серед мертвої тиші дзвінкий хлоп'ячий голос запитав:

— А де ж бог собі взяв ціпка, раз тоді не було лісу?...

О. Антоній од несподіванки, так вразили його ті слова,—аж отетерів. Потім швидко підійшов до хлопчика і,—

— Ти чого поперед батька в пекло лізеш? Хто тебе цьому навчив?—і давай його сіпати за обидва вуха. Давши йому ще зо два потиличники, він запитав.

— Ти чий?

— Прядчин.

— Піди і зараз приведи сюди батька!..

Цей випадок зовсім зіпсував настрої о. Антонію. Він тепер ходив поміж партами, сіпав дівчат за коси, а хлопцям щедро роздавав потиличники. Минуло може півгодини, поки він заспокоївся. Тоді став малювати на дошці рай, голих Адама і Єву, змія і те, як їх після гріхопадіння ангел виганяв з раю; далі намалював Каїна й Авеля і показав, як бог дивився з-за хмари на те, як брати приносили йому жертву. Він уже дійшов до Ноя і почав розповідати, як Ной, напившись п'яним, голий валявся у своєму шатрі, коли йому сказали, що прийшов старий Прядка.

— Хай почекає!—відказав о. Антоній і продовжував далі свою лекцію. Кінчив він Авраамом і Ісааком, і наказав тепер привести Прядку. Прядка був смирний собі чоловік, і коли взнав, що його нащось кличе піп, то не на жарт перелякався. Він смиренно поцілував о. Антонію руку і чекав, що той йому скаже.

— Погано вчиш сина!—сердито гиркнув на нього о. Антоній.—Неподобні у нього мислі з'являються в голові! Набий йому так, щоб до смерті пам'ятав! А щоб і ти не забував, що треба вчити сина, на ось з оцим піди до волости!—і він черкнув коротеньку записку.

Прядка ще раз поцілував йому руку і пішов до волости, що була поруч. Писар, прочитавши записку, звернувся до старшини:

— Матвію Корнійовичу! Піп Давидовський прохає, щоб ми посадили Прядку на три дні до холодної!..

— А завіщо?

— Він не пише!

Прядка слухав цю розмову і тільки моргав очима.

— Чим ти прогнівив попа, що він ось тебе в холодну саджає?—спитав у Прядки писар.

Прядка ще дужче заморгав очима:

— Ні сном, ні духом нічого не знаю!—відповів.—Правда, батюшка кликали мене нащот сина, але нічого такого не сказали!..

— Ну що ж, садовіть!—махнув рукою старшина до писаря!..

Покликали десяцького і Прядку ввергли в узилище за те, що у нього вродився дуже цікавий син.

* * *

Побалакавши трохи з Арефієм Єменовичем і випивши у нього кілька чарок перцівки, о. Антоній із школи поїхав до церкви. Там на нього в сторожці чекав уже давнє титар. Порахували гроші з карнавок, визначили, скільки треба купувати свічок і вирішили ще деякі справи, про які знали тільки вони вдвох та святі, обійшли кілька разів навколо церкви. Від деякого часу це стало у о. Антонія за звичку. Річ в тому, що на схилі днів своїх він вирішив потрудитися «о господеві». Довго плакав цю мрію в собі, не звіряючись навіть матушці. І тільки якось в одну із безсонних ночей розказав їй про задумане діло. Матушка не тільки не налаяла його по своєму звичаю, а після короткого роздуму цілком схвалила його думку. Парафія більшала і церква вже давно не вміщала всіх, хто бажав помолитись. Зрозуміла річ, що від цього і церкві і причтові був великий збиток і о. Антоній вирішив церкву поширити. На це треба було щось тисяч з тридцять грошей, але справа варта була, щоб для неї потрудитись. І коли о. Антоній при цьому мріяв про благочиніє, то матушка дивилась на справу з чисто матеріяльного боку,—скільки на цьому можна було заробити. Як тільки на таємній нараді, де крім о. Антонія та матушки, був ще титар та диякон Ковалевський, вирішено було почати розбудовувати церкву, вся четвірка розпочала енергійну кампанію. О. Антоній добився дозволу у свого начальства, на сході провів приговора, за яким кожний двір не менше як на п'ять карбованців обкладався на будову церкви; крім цього давала допомогу ще й ціла громада. Але цього о. Антонію було мало, і він вишукував засобів, кого ще можна було поскубти заради святої мети. Тут його погляд упав на крамницю Кіндрата Панасовича Кривенького, що стояла просто церкви. Влітку, підчас служби, можна було бачити з вітваря, як прикажчики Кривенького міряють крам, а сам він лічить коло каси гроші.

Одного дня слобожани були свідками такої картини. Церковний сторож Яків Підопригора, в супроводі о. Антонія та титаря Гудзя, вийшов з огради з сажнем і почав міряти базарний майдан від церкви до крамниці Кривенького. Самого Кривенького на той час не було в крамниці, а лише його дружина, Домнікея Дормидоновна, або просто Домочка. Підопригора доміряв до самого порога і Домочка почула, як о. Антоній сказав такі таємничі слова:

— Точно, як у плані сказано. Доведеться її знести!

Як тільки повернувся чоловік, Домочка поспішила розказати йому цю історію. Кривенького це занепокоїло і він зажадав пояснень від попа. О. Антоній напустив на себе сокрушений вид, ніби та звістка, що її він мав сказати Кривенькому, і йому самому була неприємна, і він тут чинить лише з обов'язку. Надавши своєму голосу як можна м'якших тонів, він сказав:

— Історія не з приємних!... Вам, Кіндрате Панасовичу, доведеться прийняти свою крамницю!..

— Як то прийняти!—вигукнув той, нічого не розуміючи.

— А так. Бо по при вашу крамницю проходить межа церковної землі. З розбудовою церкви стара огорода буде мала і я гадаю поширити її. Ось подивіться сюди!—і о. Антоній показав йому старий план.—Ніде в ніякому акті не сказано, що ця частина майдану у церкви відібрана, отже вона наша.

Кривенький сидів, зовсім убитий, а о. Антоній вів далі:

— Потім і друге, що примушує мене зробити це, а саме—ваша крамниця надто вже близько стоїть від церкви, що являється для вірних дуже великою спокусою. Самі зрозумійте, як може мужик молитись, коли голоси ваших прикажчиків дужче чути в церкві, ніж дияконів голос. А закон цього не дозволяє!

— Проте, ви чогось про цей закон досі мовчали!..

— Бо я й сам добре не знав, чи маю таке право. Тепер, коли я роздобув того закона, я вам прямо говорю—доведеться вам крамницю приймати!

— Це ваша єдина порада і відповідь?

— А що ж я вам можу ще сказати?—розвів руками о. Антоній.—Закон переступати не можу!

Кривенький пішов від попа ні в сих, ні в тих. Удався він до повіреного, але той порадив йому якось помиритись з попом, давши певну суму грошей. Кривенький пішов «миритись» і запитав о. Антонія одверто, за яку суму він згоден полагодити цю справу.

— Десять тисяч!—випалив той.

Кривенький закам'янів.

— Десять тисяч!—скрикнув він.—Та у мене зроду таких грошей не було. Вибачте, панотче, але мені здається, що ви той... з глузду з'їхали!—і він покрутив пальцем коло лоба.

Давидовський на те не звернув ніякої уваги і спокійно відповів:

— Повірте мені, Кіндрате Панасовичу, що коли б ця справа торкалась лише мене одного, то я не взяв би з вас і копійки. Але тут справа йде про діло боже. Адже ви, літерально кажучи, нажили собі маєток, обкрадаючи церкву. Та хай би я загородив завтра нову огорода, то до вас і собака не загляне. А ви жалієте дати десять тисяч!..

— Та це ж грабіж—не стримався Кривенький.—Це ж розор мені!..

— Ні, це дуже дешева ціна, за ту спокусу, що ви чините своєю крамницею.

— Я такої суми не дам.

— То діло ваше. Ви, наприклад, можете повернути крамницю дверима на вигін, і вам це зовсім нічого не коштуватиме!

На тому і розійшлись. Кинувся Кривенький сюди-туди, але всюди йому говорили, що його справа майже безнадійна. Так минув рік. Ні о. Антоній, ні Кривенький не уступали один одному. А під веселі хвилини тіп дозволяв Кривенькому тим, що наказував Підпригорі міряти майдана і в голос ділитися думками про те, де має пройти огорода, де будуть во-

рота. І виходило так, що огорода мала зовсім закрити крамницю Кривенького. Ось і зараз, бере він Підпригору з сажнем і вони починають вимірювати майдан. Кривенький похмуро дивиться на це з ганку своєї крамниці, а Домочка охкає і говорить до кількох чоловіків, що ради цікавості прийшли сюди.

— Ах, ви й не знаєте, що це за мука. Мене й Кіндрата Панасовича все це скоро в гроб зажене!—На що один з дядьків сам собі промовив.—«Чорт вас не візьме!»—Ми стільки з Канашею працювали, стільки стягались, а тепер нас хочуть зовсім зруйнувати. За що, по що?—і вона зомліло сідала на стілець, що заздалегідь був у неї приготований.

О. Антоній чув ті охи та ахи, але не звертав на них жодної уваги, ніби не про нього була й мова. Він зупинився проти дверей крамниці і запитав Підпригору:

— А скільки там сажнів? Двадцять? От і гаразд! Ми, значить, по ці пори і відгородимо! Неси сюди кілочки!..

І тільки, ніби, тепер побачивши Кривенького з дружиною, він приязно їм уклонився:

— Добридень вам! А то чого ж ви ніколи до нас не заглянете? Матушка вчора так мене навіть запитала.—«А чого це до нас ніколи Кіндрат Панасович з Домнікією Дормідоновною не заглянуть?»—Заглянули б як небудь вечорком!

Кривенький аж темнів від тих слів, а Домочка зомлівала від злості.

Мужики, що стежили за всім цим, щоб підлити масла в огонь, питали:

— Коли ж, батюшка, розпочинаєте розбудовувати церкву?

— А цього літа, як господь допоможе. Скоро ось почнемо цеглу возити.

Кривенький запросини О. Антонія на гостину зрозумів як натяк на те, що він ладен розпочати переговори знов. Ось чому через кілька днів Кривенький був у нього і після кількохгодинної торгівлі, при чому вони обидва похрипли, як два цигани на ярмарку, Кривенький таки погодився відписати на «церкву» п'ять тисяч.

Подражнивши ото так востаннє Кривенького, о. Антоній сів на свою лінійку і поїхав обідати; по обіді завжди відпочивав години дві у себе в кімнаті, при чому завдавав такого «пана Храповицького», що полохав на вулиці горобців. Спав доти, доки його не будили до чаю, за яким він проглядав «Епархиальные Ведомости», звідки визнавав всі новини. Напившись чаю з варенням і солодкими коржиками, одягав другу сіру рясу і виходив знову на ганок. Лінійка вже була готова і вірний Михайло чекав з своєю сивою кобилою.

— Куди?—спитала матушка, вискакуючи з кухні.

— До Гордія Онопрієвича Онучки!—гукнув о. Антоній і штовхнув Михайла, щоб той скоріше виїжджав з двору.

У пана Онучки в його двоповерховому будинку, найкращому на всю слободу, майже що-дня збиралась компанія, бо Гордій Онопрієвич, був лю-

дина хлібосольна. Бував тут, крім о. Антонія, земський лікар Бровко, пан Радько, пан Басанський, становий пристав Запуговиченко, мировий суддя Конопелько, знайомий уже нам Арефій Євменович Ломака та ще дехто. Коли лінійка о. Антонія зупинилась перед ганком Онучки, там уже був лікар і Запуговиченко.

— А, слихом-слихати, видом-видати!—привітав о. Антонія господар.—Прощу, прощу! А ми вже хотіли без вас починати пульку. Сідайте! Як матушка? Може спершу закусите? Га?

— Дякую. Матушка здорова, а від закуски не відмовлюсь!

— А чарочку теж вип'єте, чи може, той... зареклись?

— Ні, цього гріха ще, славу богу, за мною не було!—говорив о. Антоній, вихиляючи чималу чарчину калгаливки і закушуючи її шинкою.

Цей діалог повторювався з маленькими варіантами що-разу. Поки сто о. Антоній закушував, а Онучка йому допомагав, так що скоро в обох носи ставали синіми, аж лисіли, лікар розліновував пульку і нетерпляче гукав:

— Та чи скоро ви там?

— Максиме Максимовичу!—гукав до нього Онучка,—ідіть сюди!.. Тут ось о. Антоній веселу історію розказує!

Лікар неохоче зставав і йшов до столу. Онучка наливав йому чарку, на яку Бровко кілька хвилин роздумливо дивився, потім рішуче брав її і перекидав в рота, а сам тим часом думав.—«Знову нап'юсь, як свиня!»—і звертався до попа:

— Ну, що ви там вигадали, старий гріховоднику?..

— Та, розумієте, вінчав я оце двох сліпих. Ну, як положено, наприкінці, кажу їм:—Пцілуйтесь та покажіть перед богом і людьми свою любов!»—А молода таким, знаєте, басом профундо і відрекла:—«Нехай батюшка навпослі!» і о. Антоній заливається веселим реготом.

Йому всі вторять і сідають за ломберний стіл. До вечері грали більш-менш спокійно. О. Антоній ні програвав, ні вигравав, а це його злостило трохи. Кілька разів він схоплювався і гукав:

— Михайле! Подавай лінійку!..

Його починали впрохувати.

— Та почекайте-но, о. Антоній!.. Може вам карта зараз гарна прийде! Давайте зіграємо ще одну партію!

Він сідав зіграти ще одну партію, наказавши Михайлові стояти тут же коло дверей. Карта, справді, ніби починала йти, і о. Антоній забував про Михайла. Потім, побачивши його, питав:

— А ти чого тут стовбичиш?.. Хіба я тебе кликав?.. Можеш іти, я не йду.

А через чверть години знову гукав:

— Михайле, подавай!.. Ідемо!..—і навіть підводився з-за столу.

— Та куди ж ви? Зараз же пулька кінчається!—казав Онучка.—Галино!—гукав до жінки.—Готуй там вечерю!..

— Хіба що кінчити пульку!—говорив о. Антоній і сідав знову.

Лікар, здаючи карти, казав:

— Скільки разів я зарікався грати з вами, паногче. Такого скупердяги, як ви, я ще не зустрічав в своєму житті. Духовна особа, можна сказати, і отаке сребролюбіє.

— Це у о. Антонія від матушки. Вона у нього командирша. От би кого мені у прикажчики!—сміявся Онучка.

— Вона б вас так обпатрала,—казав лікар, що ви б і самі себе не пізнали. Матушка Хведосія така скнара, якої ще світ не бачив!..

— Вісім винових!—виголошував о. Антоній.—А що, нагрів!—казав до лікаря.—То вам за язик ваш, нечестивець ви такий. Помрете, не буде вам від мене християнського похорону, так і знайте!..

— Брешете ви, панотче. Заплатять вам, так ви і собаку поховаєте!

Розмова починала набирати неприємного змісту і Онучка моргнув до жінки, щоб та просила на вечерю.

За вечерею о. Антоній розповів про сьогоднішню пригоду в школі, з сокрушенням серцем додавши, що міцна віра починає занепадати в народі.

Лікар між двома чарками висловив своє захоплення хлопцем, на що о. Антоній відповів.

— Безумець рече в сердці своїм—несть бога...

За вечерею не тільки багато їли, а й багато пили, так що в головах починали гудіти джмілі, і сідали знову за карти. Тепер гра йшла веселіше, а в ряди-годи кожний підходив до стола і запивав спрагу вином.

Було вже далеко за північ, коли покинули карти. О. Антоній, настільки обважнів, що з трудом звівся з стільця і Михайло його під руку повів до лінійки.

— Ну, вже поплів Ноїв ковчег!—сміявся лікар і сідав з другого боку.

По дорозі він зіслав, а о. Антоній, «яко по суху путешествуя», добірався сам додому. Матушка зустріла його, готова вибатькувати за пізній поворот, але він поклав палець на уста і казав:

— Не сердься, душко!.. Мені сьогодні так карта везла, що я аж п'ятнадцять карбованців виграв!..

Матушка моментально замовкла і разом з Михайлом зняли шестипудову гідність о. Антонія з лінійки і повели до покою. Там, поки Михайло його роздягав, о. Антоній тихо наспівував: «От юності моея мнози борют мя страсті... Но сам мя заступи і спаси, спасе мой!..—

І не чувся, як і заснув сном праведника.

V. „ОТРАДА“

Він з'явився в нашій слободі зовсім несподівано. Ніхто не знав, хто цей салдат і звідки. Одної неділі його побачили на базарі в білому хвартусі, коли він котив поперед себе візка на двох колесах і голосно вигукував:

— Квас маліновий, квас наліваной!.. Квас хлебной, квас хмельной!.. Підходи і товариша подводі!..

Коло візка товпилися парубки, що з гордовитим виглядом викидали мідяні п'ятаки. Підходили по дві, по три дівчата, закривали роти вишиваними хустками і довго огиналися перед тим, як купити у складчину й собі пляшечку, пили, далеко відставляючи вперед руки, щоб часом біла ціна не капнула на нову кохту або спідницю.

— Пожалуста, баришні, прошу!.. Квас такой, что ви просто губки оближете. Єщо пляшечку?.. Прошу, получите!.. С вас десять копеек!.. Спасібо!..

Сонце пекло, було душно, пил стояв хмарою над базаром, у людей пересихало в роті, і салдат торгував жваво. На другу неділю він знову з'явився, на третю так само звучав його веселий голос на весь базар; до нього звикли і мало вже звертали уваги. Де він пропадав цілий тиждень, ніхто того не знав, та мало хто й цікавився. Хай, мовляв, чоловік собі торгує.

Минуло вже місяців зо два, і нашого салдата слобожани вже добре знали. Але його торгівля поволі стала занепадати, бо слобожани наші на квас не дуже охочі, а більше любили горілку.

Дехто з цікавості питав салдата:

— А що, Вахромей Вахромейович, як торгується? Заробив багато?.. Завод скоро одкриєш?..

Вахромей посміхався і руською скоромовкою відповідав:

— Наш заробіток невеликий. Треба за якесь друге діло братись. Та от компанійона ніяк не найду!..

— А нащо тобі компанійон?.. Адже ж товару в тебе і на десять рублів не знайдеться?..

— Та хіба це торгівля!.. У мене от є думка відкрити солідне діло. А це що,—кивав він з призи́рством на візк з квасом.—Хіба це діло? Так собі, дурниця! Як говориться у вашому хахлацькому прислові:—«Роблю, щоб татарин лежачого не взяв!»..

І, дійсно, Вахромей Вахромейович скоро відкрив у нас справді «солідне діло». Одного дня слобожани побачили, як до старого будинку пана Жмикрутовського, що стояв кілька років з забитими віконницями, прийшли теслярі й почали його лагодити. Чутка рознеслась, що будинок разом з садибою купив Вахромей, не знали тільки для чого йому здався такий великий будинок.

— Видно в москаля чортова калитка!—говорили слобожани, слухаючи, як цюкали сокири, співали пилки і торохтіли залізом бляхарі, що перекривали дах. Всі заінтриговані були страшенно, але скільки не підсипались до Вахромєя, скільки не допитувались, він лаконічно відповідав:

— Скоро самі побачите!..

Справді, таємниця незабаром розкрилась. Прокинувшись якось у ранці, слобожани могли милуватись великою вивіскою, на жовтому полі якої чорними літерами було написано:

„ОТРАДА“

Пивная
распивочно и на вынос.

Пиво Рейнеке, Игнатищева, Новой Баварии,

и

черное чешское.

Заходи и товарища заводи.

Коло будинку зібрався цілий натовп, що читав ту вивіску в голос і жваво коментував. Вахромей Вахромейович стояв на ганку, слухав тих розмов і лагідно посміхався. Він був задоволений,—фурор справді був величезний!

Перед відкриттям пивної Вахромей Вахромейович Квасоля, таке було його повне ім'я, запросив о. Антонія посвятити її, за що пообіцяв йому, крім десяти карбованців, ще й дві відрі пива. Очевидно, наш бравий солдат гадав,—не можемо тільки сказати наскільки справедливо,—що без бога аж ніяк розпочинати цієї справи не годиться, і на всякий випадок треба його підмогоричити.

Але поскільки бог був високо, а цар далеко, а житейські діла повинно робити по житейському, то Вахромей на відкриття «Отради», крім о. Антонія з усім причтом, запросив таких визначних осіб слободи, як от урядника Хряпала, старшого стражника з курських міщан Звезділіна, волосного писаря Капшука, старшину Ворону, титаря Маслія, крамаря Пятачкова і ще декого. Обід готувала якась городянка, що її спеціально Вахромей привіз з міста. Гостей приймав, крім Вахромея, ще й його компанійон. Це була людина мовчазна, літня і вже з самого ранку на підпитку. Вахромей кожного, хто входив, знайомив з ним:

— Прошу, мой компанійон, Сарахвим Сарахвимович Перепічка, одставной хвельдхвель!.. Хороший человек і герой отменной хвабрости!.. Имеет две медали...

— Три!..—поправляв його Перепічка.

— Віноват, три медали: за кушкінський поход, за усмірення євреїв і за...

— Довголетнюю службу!..—додавав компанійон.

З приводу цієї знаменної для Очеретної події в Енській ліберальній «Молве» за підписом Обскуранта з'явилась кореспонденція, якої початок тут наводимо:

«Сейте разумное, вечное»...—сказал великий поэт. Наше достойное начальство, которое день и ночь бдит о народных интересах, обогатило нашу слободу новым «культурным» учреждением. Довольно того, что в Очеретной много и так есть разных мироедов, шинкарей и лавочников, которые обируют крестьян, этими днями у нас, при торжественной обстановке, открылась под руководством некоего отставного солдата Вахромея пивная «Отрада»; на «торжестве» открытия присутствовала вся местная предрежащая власть» і т. д. і т. д.

«Отрада» стояла, як то кажуть, на бойкому місці і справи Вахромея процвітали. Старі шинки вмірали. Горілчана «реформа» Вітте їх зовсім убила; тим більше було ґрунту для того, щоб «Отрада» розцвіла пишною, отруйною квіткою. Очеретна—велика торговельна слобода, до того ще й стояла на великому шляху, що вів до Енського і тому клієнтів у Вахромея було більше, ніж досить. Тут знайшли собі притулок не тільки всі слобідські п'яниці, але й місцеве начальство не гребувало нею, тут же й волосний суд вершив свої діла, бо у Вахромея найкраще було пити могоричі. Особливо діла «Отради» піднялись з того часу, коли у Вахромея оселились під виглядом його родичок, дві дівчини, що він їх привіз із Енського, де узяв їх в одному із «інститутів без древніх язиков», що містилися на Ліхтарному провулку. До тих дівчат приєдналась весела вдова Горпина Королева; з цього часу Вахромей міг рахувати, що «Отрада» себе виправдає, і вона таки справдила найсміливіші його надії.

До «Отради», слобожани тяглись, як метелики вночі на вогонь. Її великі вікна так привабливо світилися у темряві, дівчата і вдова Королиха так привітно зустрічали гостей, пиво й горілка були такі солодкі, що тяжко було Вахромея оминати. І не дивно, що такі люди, як от Василь Довгий, багатий хуторянин, швець Жуковський-Жилкин, що взяв багатий посаг за жінкою і під п'яну руку завжди кричав:—«У нас грошей хопить! На! Кривенький дешевий!», п'яничка пан Личаний і багато інших лягли й встали у Вахромея.

Тут, наприклад, часто бував Гриш-Махниш або Жилки-Вилки, як його прозивали, чванькуватий чоловік, що більше задавався, ніж пив. Коли Гриш-Махниш посилав кого з дітей до крамниці, то вибігав на вулицю і гукав, щоб сусіди чули:—«На двацять чаю, на п'ятнадцять сахарю!»—на що йому відповідали:—«Та ви ж усього дали п'ятака!»—«Біжи!»—махав він рукою і повторював:—«На двадцять чаю, на п'ятнадцять сахарю!»—Це про нього розказували історію, як він дурив своїх наївних родичів хуторян, ніби його жінка французьку мову знає. Попав їх якось на базарі і кличе до себе в гості. Приходьте, мовляв, почастую та й на жінку мою подивитесь. Ті прийшли, розсілись за столом, а він кричить до хатини, де порається жінка:

— Шиниви-кинови, самовар станови!—тоб-то:—«Жінко, станови самовара...»

А та відчинила двері, та ротом, завбільшки з ворота, питає:

— Що таке?..

— Шунціна-пунціна, давай півбутилки!—значить, «став на стіл півпляшки горілки».

Бував тут і дядя Тьох-Тьорьорьох, з церковної півчої, безпросипний п'яниця, якого діти вигнали з хати і все замикали, бо що не попаде під руку, то брав і до шинкарки.

Бував тут також і Двадцять Десять, пришепелуватий синок колишнього багатого баштанника Калашника, що тепер проводив останнє батьківське добро.

Ми тут назвали тільки найбільш відомих у слободі п'яниць, що давали Вахромею постійний прибуток, і, так би мовити, були його постійними клієнтами. Зрозуміла річ, що ними клієнтура не обмежувалась, і що далі, то все більше «сфера впливу» Вахромея поширювалась.

До Вахромея слобода наша жила більш-менш патріархально. Вахромей же через «Отраду» постановив прищепити слобожанам міську «культуру» і треба йому віддати справедливість, не без успіху він ту свою «місію» виконував. Взяти хоч би отих «родичок»; він їх часто міняв, отже інтерес новизни до них у слобожан ніколи не згасав. Він намагався дати «мужві» відповідні розваги, і багаті хуторяни, що приїздили на базар, коли попадали до «Отради», часто виходили звідтіля без штанів, настільки спокусливі були її дари, що туго набиті капшуки швидко порожніли. Протестувати було годі, бо до послуг Вахромея завжди були два «архангели» у вигляді двох поліцейських стражників, що їх запопадливий урядник Хряпало дав йому в охорону, і які по одному Вахромейовому слову, кожного, хто намагався хоч чим-небудь пострікнути Квасолу в шахрайстві або, навіть, і в крадіжці, негайно ж брали і ввергали в «узилище» при волості.

* * *

Та Вахромей не тільки ото жив з того, що тримав пивницю, зараз досконало вияснено, що крім цього, він служив таємним агентом у поліції і передержував крадене. Компанійон його скоро дівся, а одного дня його найшли мертвим на своїй постелі. Поліція встановила, що ніби то він помер з горілки, але в слободі були такі неймовірні, що говорили, що кушкинського героя Вахромей просто отруїв, щоб привласнити собі його гроші. Далі балачок ця справа не пішла, а героя пишно поховали на слобідському цвинтарі і на дубовому хресті прибили таку табличку:

ЗДЕСЬ

покоится прах

Сарахвима Сарахвимовича

ПЕРЕПИЧКИ.

героя многих славных походов

и

тремя медалями награжденного

за верную службу

БОГУ, ЦАРЮ и ОТЕЧЕСТВУ.

Он

славно жил и славно умер,

чего и всем желает.

Залишившись тепер єдиним і повноправним хазяїном «Отради», Вахромей повів свої справи ще краще, і навіть, кінець-кінцем, поставив в своїй «Отраді» поганенького органчика; це тільки збільшило притягальну силу «Отради», а кілька тижнів у ній було народу невпроворот. Проте, на поверхню життя слобідського Вахромей Вахромейович пробивався дуже поволі. Слобідські багатії та дуки вважали Вахромея за вискокчу і зайду, а

його професію трохи ганебною, хоч, хіба, не все одно було, як наживати гроші, чи через кредит незаможникам та скупку у них за безцінь земель, чи через споювання їх. Правда, Вахромей чинив це надто вже цинічно, надто вже одверто грабував він населення в своєму шинку, але, по суті, він робив те саме, що й інші. В тому остракізмові, що оточував Вахромей перші роки, було більше не шляхетного обурення, а заздрощів,—як, мовляв, нікому з слобожан не спало на думку відкрити таке прибуткове діло, як цьому зайді. Та що більше Вахромей багатів, то меншим ставав той остракізм, і скоро він увійшов повноправним членом до тієї купки багатіїв, що задавала тон всьому життю у нас, і на чолі якої стояв сам Маслій, перший на слободу і околицю багатир. Після того, як Маслій запросив до себе в гості Вахромей, всі зрозуміли, що Вахромей сила, що він дещо значить; стіна, що відділяла його від решти слобідських багатіїв, упала і всі поспішали з ним зав'язати приятельство.

«Отрада» була не тільки болячкою на слобідському тілі,—це була чума. «Робота» Вахромей була видна по тих розкритих стріхах хат, що їх часто можна було побачити, по тих схудлих, побитих та заплаканих обличчях жінок, що товпились біля ганку «Отради», по купах обірваних дітей. Щоб мати постійних клієнтів для «Отради», треба було, щоб у слободі з'явилося багато п'яниць. Це завдання Вахромей розв'язав «геніально». Він відкрив п'яницям широкий кредит, але за порукою Маслія. Таким чином, приятельство між Маслієм та Вахромеем була чисто ділова. Гроші під заставу давав Маслій; гроші ті пропивались в «Отраді» у Вахромей; потім надходив суд і «ваших нет». Треба визнати, що Вахромей вмів і то, мабуть, не без науки Маслія,—бо ми вважаємо, що справжнім учителем Вахромей був не хто інший, як Маслій,—намічав собі жертви. Він брав таких, в кого була кріпосна земля, бо надільної землі продавати було не можна, то прийшло далеко пізніше, і тоді Вахромей показав, на що він здатний; але і в цей період Вахромей уже був справжнім павуком, що облутував свої жертви павутиною і тримав доти, доки не висисав всієї крові, а потім він викидав їх, і брався за інших. Робив він це дуже хитро. Наприклад, коли приходила жінка заганяти чоловіка, то він не тільки проти цього не протестував, а навпаки допомагав їй забрати п'яничку додому.

— Я вже йому давно казав, щоб він ішов, так ніяк не хоче. Ви й самі не знаєте, як воно мені все це неприємно!..—казав він у таких випадках.

На другий раз, коли жінка знімала скандал, він кликав її і чоловіка до чистої половини, саджав за стіл, частував своєю горілкою і виконував роль справжнього ангела-охоронця родинних гідностей і маєтностей. Як правило, це кінчалось тим, що до «Отради», починав ходити не тільки чоловік, а й жінка, а цього то й домагався Вахромей.

— Страх не люблю скандалів!—говорив він.—Я—чоловік тихий, смирний. Пити нікого не примую. Хочеш пий, хочеш ні. А я не силу.

Так перейшов до нього спадок Василя Довгого, так він посів, кінець-кінцем, посаг жінки Жилкіна, та й багато грошей і землі перейшло через його руки.

Зрозуміла річ, що не обходилося і без прикростей, що з такою професією, як у Вахромея, звязані. Друга жінка, що їй п'янство чоловіка сиділо в печінках, починала на весь голос лаяти Вахромея, взиваючи його самими страшними й безсоромними словами. Вахромей спокійно їх терпів, тільки, коли чоловік такої сердитої молодиці приходив до нього і прохав набір випити, то він казав:

— Ні, голубе, не дам... Над тобою зжалься, зроби тобі одолження, а твоя жінка прийде і обкидає мене калом!.. Іди, проси де-інде!..

Сердитий чоловік все ж таки десь напивався і, прийшовши додому, починав молотити жінку, приказуючи:

— Не ходи заганяти чоловіка!.. Не ходи заганяти чоловіка!..

Взагалі, коли ви в темряві ночі чули п'яну лайку, жіночий вереск, войки переляканих дітей, то так і знайте, що то один із «клієнтів» Вахромея, повернувшись з «Отради», лупцює свою сім'ю.

Одним словом, Вахромей міг бути задоволений: «Отрада» квітла, справи йшли прекрасно, рахунок у банку зростає.

* * *

Вахромей не був жонатий.

— Ніколи було женитись!—казав він, коли його питали про це.

— Вам би, Вахромей Вахромейович, хазяйку треба!—радили йому.

— Та нада!.. Тільки ж хто за мене старого пойдьоть!..

— Ну, який ви там старий!.. Та за вас сімнадцятка піде!..

Вахромей Вахромейович молодцюватو при цьому покручував свої руді вуса і говорив:

— А ви поклопочіть!.. Могорич мій буде!..

Та й то треба сказати, що за Вахромея багато батьків з охотою віддали б своїх дочок. Чоловік він був не старий, саме в соку, багатир, отже жінка плавала б у розкошах, як вареник у маслі. Дехто, навіть, і натяки відповідні робив, але Вахромей ніби не розумів їх і тільки посміхався. Він мав на одруження свої погляди. Йому хотілось мати не просто жінку, для цього йому було досить тих «родичок», що він їх привозив з міста, йому хотілось мати таку жінку, яка б була його душею й тілом, щоб вона любила «Отраду», як любив він, щоб вона була йому помічницею й вірною порадицею в бурхливому життєвському морі. Успіх окрилив Вахромея, він уже зрідка мріяв про те, чи не пора йому кинути «Очеретну», перебратись до Енського і там одкрити «заведеніє», хоч би на тому ж таки Ліхтарному провулку.

— Гроші не пахнуть!—це прислів'я він прекрасно знав. Гроші все покривають, за гроші можна і місце в раю купити. Ніякі моральні міркування Вахромея не турбували, та навряд чи він якусь там мораль і мав. Моральний кодекс його зводився до одного,—бери все, що пливе до твого берега, а там видно буде. Ось чому і від майбутньої своєї подруги Вахромей жадав не якоїсь там моральности, цнотливости то-що,—для нього, навіть не обов'язково було, щоб вона неодмінно була чистою незайманни-

цею. В очах Вахромей це не мало великого значіння. Цей грубий, без душі чоловік, хотів би, щоб його подруга ділила з ним не тільки ліжку, а й труди його. Правда, було б добре, якби поруч з чисто діловими рисами, вона б сполучала в собі ще і красу тіла і внесла б у його самотнє життя і промінь кохання. Але про це Вахромей думав, як про ідеал. Отже погляди Вахромей на шлюб були чисто ділові, як то йому і подобало. Маєтностей він у слободі не збивав, а все переводив на гроші, кажучи, що гроші найзручніша форма капіталу і при тому менше людям очі коле, положив їх у банк, лежать там вони собі спокійно, а проценти, тим часом, нарастають. Так стояли справи, коли Вахромей, несподівано для самого себе, найшов собі подругу таку, що об'єднала в собі й ділові риси, і молода була, і дала щось йому такого, що від одного спогаду у нього аж дух захоплювало.

Була це Максима Гречки дочка—Орина. Сам Гречка був нікчемний п'яничка, як і його жінка, а з фаху швець, як і багато наших слобожан. Мав він тільки одну хату, а жив з того, що робив «од пари» у багатих шевців, що мали свої робітні. Греччиха відвезла Орину ще малою дівчиною до Енського, де й приділила її на службу до якихось панів. Через декілька років, це вже була красива дівчина, а тому що для красивої покоївки не легко довго зберегти свою незайманість, то Орина, певне, мала чимало пригод і не дармувала там часу. Справедливість вимагає сказати, що своєю красою, своїм шиком, своїм вбранням, вона, коли приїздила до нас у слободу на гостину,—а то траплялось два рази на рік—раз на трійцю, а раз зимою,—вона далеко залишала за собою наших гонорових слобідських дам. Була висока, струнка, з гнучким станом, обличчя мала матове, трошки довгасте, красивий тонкий ніс, рівні брови і чудове волосся. Злі язики говорили, що Гречка аж ніяк не винен у тому, що Орина з'явилась на світ, але чого тільки люди не накажуть!

Коли Вахромей побачив Орину в перший раз у церкві, де вона стояла зараз же за матушкою Хведосією, становою, урядничкою, Маслійкою, то у нього серце затріпотіло. «Оце так дівчина!»—подумав він сам собі.—«І де вона таки взялася?». Від Орини ішов міцний дух парфуми, що вдихаючи його, він п'янів. Той дух не давав йому спати ні першого, ні другого дня. Він обережно став наводити про Орину справки, але одержані відомості були надто сухі, щоб з них можна було зробити якісь позитивні висновки. Проте, він постановив зазнайомитись з Ориною і шукав для того приводу. Сам старий Гречка в цьому йому допоміг. Будучи на підпитку, він сказав:

— Вахромей Вахромейович?.. Ви бачили мою дочку?.. Оце так дівка!.. Самій становіси носа втерла!.. Куди там ваші панії годяться проти неї!..

Вахромей, зваживши зручність моменту, зараз же Гречку під руку до себе в кімнату. Частуючи його, він говорив.

— Я бачив Орину Максимовну в церкві і скажу просто, що кращої за неї не було там....—і він почав так улесливо хвалити Гречку й Орину, що той аж танув від його слів.

— Та ви знаєте що?—сказав Гречка.—Ви пожалуйте до нас у гостину. Йй-богу!.. Ми хоч і не багаті, але такого дорогого гостя, як ви, зу-

міємо прийняти. А що Орина буде рада, так і не знаю, бо їй підходящої компанії тут немає..

— Премного дякую!.. Я скористуюсь вашим запрошенням.

І, дійсно, Вахромей Вахромейович, ніби так, мимохідь, якось вечером одвідав Гречок. Побув він там не довго, але зблизька Орина йому ще більше сподобалась. Вона на деякі запитання відповідала розумно, стримано, не була нахабна, а скоріше скромна і ввічлива дівчина, так що Вахромей був зовсім нею зачарований. На прощання він запросив Гречок і саму Орину Максимівну неодмінно його одвідати перед тим, як вона поїде назад до міста. Одно слово, Вахромей, було похоче, закохався в Орину. Гречка правильно врахував ці зальоти Вахромей, а стара Гречиха, як тільки він вийшов од них, сказала Орині:

— Не інакше—Квасоля хоче тебе сватати...

— Мужчина він солідний!—відповіла дочка.—От тільки прізвище не-красиве... Квасоля... Так мужиком і тхне!..

— І... дочко, прізвище на лобі не написане... А достаток у Вахро-мея є!..

Вахромей і Гречок і Орину пригостив на славу і навіть провів її назад додому. По слободі пішла чутка, що він уже засватав її, із уст в уста передавали.—«Чули? Вахромей старшу Гречківну засватав!»—Насправді ж, до сватання ще далеко було. Не дивлячись на те, що чари Орини впливали на Вахромей непереможньо, він був надто обережний, щоб ото так, не зваживши всього, кинутись у розставлене сільце. Правда, він, коли на короткий час лишився на самоті з Ориною, хотів одержати від неї щось вроді авансу, але вона так щиро запротестувала, таким ображенням голо-сом заявила, що вона чесна дівчина і що він глибоко помиляється, коли гадає, що вона з тих дівчат, що самі чіпляються на шию чоловікам, що Вахромей поспішив з честю відступити, ніж продовжувати далі свою атаку. Йому навіть сподобалось, що Орина дала йому так рішуче одкоша і це тільки підвищило її в його очах.

Орина поїхала. Вахромей записав її адресу і, буваючи в Енському в своїх справах, завжди відвідував її, і там, певно, між ними і дійшло до згоди.

Підчас свого освідчення Вахромей говорив:

— Ви мені, Орино Максимовно, сподобались з першого ж разу, як тільки я вас побачив у церкві... У мене, як ви знаєте, чималий капітал і солідне діло в Очеретній. Будете повноправною хазяйкою... Якщо вам не подобається жити на селі, то ми можемо переїхати до міста і відкрити тут «діло». Правду кажучи, мені вже й самому Очеретна трохи надокучила і я давно вже підшуюку собі щось підходяще в місті!..

Орина, як то і личить розумній та порядній дівчині, пропустила мимо слова, навіяні не тверезим розумом, а скоріше людським нетерпінням і зажадала, щоб Вахромей документально підтвердив їй свій статок.

— Не втаю від вас, Вахромей Вахромейович,— говорила вона,— що мужчина ви з виду солідний і мені подобається. Але я чесна дівчина і хочу знати, що саме у вас є, щоб знати, на що я йду...

Вахромей охоче погодився показати відповідні документи і вийняв свою банківську книжку, де стояла п'ятизначна сума. Закриваючи її, він додав:

— Ви бачите, Орино Максимівно, що я не якийсь там обманщик і нічого від вас не таю. Скажу більше, що у дівчини у вашому положенні із вашою зовнішністю, можливо, були там різні історії.—Орина повернула до нього своє обличчя.—Я це говорю вам просто, щоб ви знали, що я розумію життя і даю в цьому собі відчит. Кажу вам, що те, що було раніше, мене не торкається. Я і ви ставимо на цьому хреста!..

Орина дала згоду...

* * *

Ніч, темрява, дощ. Ніде ні людей, ні собак. Все спить або поховалось по хатах.. Тільки «Отрада» світить всіма своїми чотирма вікнами на вулицю і те світло відбивається у великій калюжі, що її наляв дощ перед самим ганком. Надворі холодно, в безлистому дереві шумить дощовий вітер і плачється на щось. А в «Отраді» затишно, тепло і повно людей. Дим з цигарок стелиться попід стелею, чути брязкіт пляшок, бренькіт чарок, веселі голоси.

За шинквасом сидить вигідно Орина і задоволено оглядає цю картину. Справи йдуть непогано. Коло неї сидить Хряпало і часто щипає її за стегно, а вона непомітно штовхає його ногою. Вахромей Вахромейович на рахівниці робить підрахунки, і зрідка зиркає то на неї, то на вярника.

О дванадцятій «Отрада» порожніє. Вахромей з жінкою ідуть спати. Роблячи підсумки прожитому дневі, Вахромей питає у Орини:

— Ну, як у тебе справи?..

— Та він у мене вже в руках... Можна навколо пальця обвести!..

Вахромей каже.—«Молодець»!—пестливо б'є жінку по крутій спині і роблячи ніби останній підрахунок, говорить:

— Нам тільки цього й треба...

ПРАЧКА

I.

Двері заскрипіли, відчинилися і хтось невідомий ввійшов у хату.

Жінка, що захопилася складанням своєї білизни, ледь-ледь підвела голову. Очі розбіглися. В них відбилосся здивовання і несподіванка, в них було вщерть страху. Обличчя спочатку почервоніло, потім пополотніло. Ноги почали тримтіти та й білизна мимохіть випала з рук.

Перед жінкою стояв парубчак. Його насуплене чоло доводило, що він вирішив зробити якусь важливу справу.

Чоловік зиркнув на жінку й помітив, що вона зблідла. Ступивши два кроки наперед, він мовчки наблизився до столу, сунув у кешеню руку й чорний мавзер заблищав на столі.

Жінка трохи поступилася, стала в кутку, поглянула на мавзера й знову почала дивитися на захожого. Її страх поступово почав перетворюватись на відвагу і вона, щоб захожий цього не помітив, перестала дивитись на зброю. Охоплене ж якимось невимовним острахом тіло стояло, як статуя величності й погорди.

Виплекана віками повага, пиха та величність, не рухаючись, стояли в кутку неначе ніколи вони й не зазнали поразки чи зневаги.

А похмурий, зажурений захожий дивився на жінку. Жінка помітила його тугу й пожаліла його.

— Русудано, я прийшов за відповіддю,—серйозно й рішуче, але з тримтінням у голосі, сказав парубчак. І справді, в його словах почувалася безнадійність та одночасно помітно було, що він ніколи не пристане на відмову. Тримтіння й безнадійність, що почувалися в його голосі, заспокоїли жінку. Рішучість почала зростати. Вона ще раз поглянула на нього, на зброю і зрозуміла, що він справді прийшов за відповіддю. Або бажана відповідь, або смерть—це, тільки це могло примусити його прийти сюди. В цій маленькій кімнаті зараз повинно було статися щось велике й страшне.

Дивно було: як могла вмістити ця маленька, убога кімната те велике й страшне. Чорна зброя грізно й нерухомо лежала на білому обрусі. В ній з'явилася смерть й заповонила кімнату. Але чия це смерть? Захожого чи господарки цієї кімнати?

— Я чекаю на відповідь.

Жінка розгнівалася. Якщо до цього часу в неї тримтіли тільки коліна від остраху, то тепер від злості дріжало все тіло. Вічно боязлива, вона тепер сміливо чекала смерті, бо торкнулися її жіночих переживань і до того ж вона відчула, що ображають її рід. Правда, її рід давно принижено,

але то було загальне явище й Русудана терпіла мовчки, лише іноді набігали слюзи. Зараз же ображали тільки її і їй було важко.

— Чого ви від мене хочете? Адже ж ви знаєте мою відповідь.

— Ні, я зовсім не хочу такої відповіді. Дайте мені те, чого я хочу.

— Я не можу. Я вже три місяці даю вам цю відповідь, пане Іліко. Іліко затримтів. Переступив з ноги на ногу і ще більш насупився.

— Хто—пан? Що означає «пан»? Я сюди прийшов зовсім не для панства!

— Що ж робити. Я так звикла. Ви мій начальник. Я ваша підлегла. Та й вихована я так.

— Це виховання якраз і заважає вам дати мені потрібну відповідь. Моє походження вам не пасує.

— Хто його знає... Може тепер навпаки, можливо, що я зараз уже не підхожу вам. Або, як ви насмілилися зробити це? Хіба ми з вами не вороги?

— Ні. Ви тепер уже не та, що була колись. Ви тепер прачка... Адже ж моя мати також прачка. Отож, ми тепер рівні.

Русудана образилася, що їй нагадали про її роботу; подумала, що з неї глузують. Серце її переповнилось бажанням помсти.

— Так, ваша мати була моєю прачкою. Тепер я ваша прачка, всіх робітників вашого заводу,—глузуючи, відповіла Русудана,—раніше я була панею, тепер ви пан. Чого вам ображатися за це!

— Я зовсім не ображаюсь. Я своє кохання... я не можу піти звідсіля, зазнавши поразки. Ви повинні знати, що коли я прийшов сюди, значить іншого порятунку не було; я не звик до поразок.

— Воля ваша, зброя у вас, я тут, погрози ваші.

І жінка, що досі стояла в кутку, випросталася й зробила один крок.

Іліко спалахнув. Жінка, що зокола була така слабенька, ніжно вихована, прачка чужої білизни, дочка переможеної класи, знову стала пишною й неприступною.

— За що я покохав цю жінку,—подумав Іліко,—хіба вона мені рівня? Та, глянувши на неї, думка зникла. Перед ним стояла красива, повна величі жінка з сміливим поглядом, в якому заховалась колишня туга й страждання. І справді, людина, переповнена цією сміливістю й гордо-цями, людина, що стільки зазнала, ставала потрібною й бажаною.

Колись між ними була прірва. Зараз її немає. Але чому Іліко все ж не може її переступити? Може є ще якась інша причина? І Іліко почав шукати цієї причини.

— Може ви кохаєте кого-небудь кращого?—запитав він дівчину.

— Я в своєму житті ще ніколи нікого не кохала та й тепер не кохаю.

— Так чого ж ви відмовляєтеся бути мені дружиною?

Русудана мовчала; їй хотілося багато сказати, але вона боялась.

— Скажіть, чому ви відмовляєтесь?—настирливо продовжував Іліко. Але відповіді не було.

Іліко взяв з пересердя револьвер, подержав його в руках і знову поклав на інше місце. Цей рух примусив дівчину затримтіти й ще більш розізлив її.

— Не домагайтеся, не примушуйте говорити,—з тримтінням у голосі відповідала Русудана.

— Кажіть, буду хоч знати,—ледве стримуючи себе, говорив Іліко.

— Не скажу!

— Чому ж ви не скажете? Кажіть же зараз,—мимохить закричав він і вдарив кулаком по столу.

На столі підплигнув мавзер. Випрасувана білизна впала на підлогу. Дівчина затримтіла.

— Ненавиджу!—закричала вона, і раптом змовкла. Вона не хотіла цього говорити, але кулак примусив її.

— За що?

— Ви не знаєте за що? За те, що ви мене кохаєте. Вас сюди, до мене примусило прийти нещире кохання, а жадоба великих перемог, той туман боротьби й перемоги, що вас повиває. Ви перемогли мій рід, ви забрали від мене велич, ім'я, багатство, щастя. Батько мій помер з вашої вини, майже біля ваших ніг. Мій брат примушений був жити на чужині, утік од вас. Я все загубила в житті, ви від мене його забрали. А тепер переможцеві захотілося уквітчати свою велику перемогу ще й владою наді мною. Я не вірю вашому коханню.

Іліко похилив голову. Потім подивився на дівчину і в цьому погляді Русудана побачила, що все, що тепер скаже Іліко, буде щира правда, все буде од щирого серця.

— Неправда,—проказав Іліко.

Русудана зрозуміла, що всі ті дорікання, які щойно Іліко вислуховував, не мали жодної підстави. Їй було шкода його. Його очі, тіло, погляд, обличчя, були свідками його сильного кохання. Це ще більш схвилювало її. Іліко був її ворог, цей ворог любив її і це кохання здавалося їй викінченням поразки. Жадоба правди, жаль, зненависть, бажання помсти й жіноча гордість, що їх викликало кохання цього молодого чоловіка,—все це сплелось в Русудані, сплелось в щось суцільне. Жаль і жадоба правди заспокоїли її серце, зненависть і злість розпалили її, розум нашіптував бути обережною, та кохання прийшлого давало їй запоруку за все і це розв'язувало їй язика.

— Між нами кров,—пошепки проказала вона й відразу ж відчула неприємність. Вона почувала, що цих слів у цю хвилину не слід було б говорити. Їй знову стало його шкода.

Іліко почав тримтіти. Вхопивши тримтячою рукою зі стола зброю, він пошепки проказав:

— Це правда, між нами кров, та й ще багато її буде.

Побачивши револьвера в руках Іліко і почувши його слова, Русудана прихилилася до стінки певна того, що незабаром надійде смерть. Але Іліко поклав револьвера в кешеню й так мовчки вийшов з кімнати, як і ввійшов.

Тільки входячи, він був сміливий і рішучий, а зараз, ідучи звідси, він на своїй згорбленій спині виносив тугу й поразку.

Бліда Русудана все ще стояла в кутку, прихилившись до стінки й почувала, що смерть пройшла мимо.

— Що я зробила? Як я насмілилась? Як я могла цьому божевільному все це сказати? Адже ж він міг застрелити мене.

Підвела голову й поглянула у відчинені двері.

Біля воріт, у темряві вона побачила чорну примару. Іліко стояв, прихилившись до воріт і не рухався.

— Кожної хвилини може повернутися й забити,—подумала Русудана, але зрозуміла, що цей страх не має підстави; якщо до цього часу він не зробив цього, то тепер уже не зробить.

— А чого він там стоїть? І це зрозуміла:—мабуть туга перемогла його.

Іліко стояв біля воріт, як кам'яний.

Русудана здалеку дивилася на нього і відчувала його тугу. Серце їй билось; вона перевіряла все те, що сказала. Чи сказала вона правду? Може вона помилилася?

Стоючи біля воріт, Іліко опам'ятався. Запалив цигарку, поволі переступив перелаз і зник з очей.

Тільки тоді Русудана залишила свій куток, зачинила двері й сіла біля столу. Працювати вона більш не мала сили, а, поклавши голову на білизну, заплащила очі.

Минуле й сучасне сплелось в одно...

II.

Був лютневий ранок. Вночі випав дощ. Ранком хмари розійшлися і визирнуло сонце.

Русудана стояла біля вікна й дивилася на порожні вулиці. В місті нікого не було. Цілу ніч чувся шум екіпажів, автомобілів, підвід і гарб. Військо, народ, обоз перемішалися в одно і всі кудись поспішали.

Русудана цілу ніч не спала. Не тільки цієї ночі, але вже протягом тижня як не було сну.

Страх, нечуваний страх чогось невідомого й несподіваного не давав їй спокою. Вона не могла знайти відповіді на свої питання. Старий батько, сидючи непорушно в фотелі, стогнав і все до чогось прислухався.

Ще в день, коли посміхалося сонячне проміння, було трохи легше, але чорна ніч і сльота робили майбутнє таким же безнадійним, як і вони самі. Вдень не знали, що буде вночі, і вночі не знали, який буде день.

В Тифліських горах розлягалися постріли, від яких тримтіли шибки. Це тримтіння одбивалося в серці сильною хвилею, викликаючи страх. Стомила душа, стомилося серце. Вкрай знесилене тіло уже навіть не по-трібувало спочинку.

Коли стогнав старий хворий, Русуданин розпач зростав. Вона хотіла йому допомогти, сказати йому що-небудь, щоб тільки його втішити, але

й сама вона не мала нічого втішного. Та крім того, Русудана почувала й сама, що вже її батька ніщо не може втішити, хоч це й посилювало її горе. Двадцяти років вона сподівалася, що її життя незабаром почнеться, але цей початок отруїли збройні постріли.

Уже цілий тиждень, як Русудана стежила за тим, що робилося на вулиці. Її дивувало тільки одно: на вулиці вона бачила й таких, які просто собі посміхалися і були веселі. Русудана ніяк не могла цього зрозуміти. На її думку весь світ повинен би ридати й сумувати. А в них же були веселі лиця, і це зовсім не пасувало до її настрою. Що було джерелом цієї веселості, вона не могла дійти цього. У неї в самої було дуже багато турбот: старий батько, який боявся пострілів, брат, що був десь там, на полі бою, та й сама вона примушена була думати про своє життя. Вона відчувала, що батька загубить тут, а брата там і лишиться одинокою на цьому світі, в той час, коли вирішується доля країни, і що буде з нею—нікому невідомо.

Ще вчора притихли бої й навколо Тифлісу запанувала тиша. Після безупинної стрілянини, після тримітіння землі й неба, ця тиша видавалася ще голоснішою проти того, що недавно закінчилося; вона ще сильніше вривалася в уха, зупинялася десь там, у голові й ще дужче тиснула на серце. Поки були постріли, Русудана знала, що боротьба продовжується, бо там, де боротьба, там є й надія. Тепер же все стихло й боротьба закінчилася. Але як?—Їй було невідомо та й не було надій. Вона не могла кинути хворого батька й піти на вулицю, щоб довідатися про наслідки бойовища; вона лишилася біля хорого вартувати свій і його розпач. Якщо вона досі й боялася і мала надію, то зараз вона нічого не знала, а це переповнювало її серце злісною тугою. І гуркіт возів, що котили вулицею, породжував безнадійність.

Як тільки благословилося на світ, вона стала біля вікна й почала дивитись на вулицю. Вулиця дасть їй справжню відповідь, вулиця дасть можливість розв'язати вчорашню загадку, вулиця вирішить її долю.

З того часу, як змовкла стрілянина, батько перестав розмовляти. Якщо ж він до цього часу й говорив: «ох, сину Гайозе», або «лихо країні», то зараз він мовчав і прислухався до тієї тиші, що запанувала в хаті. Вранці сказав дочці:

— Поглянь, доню, на вулицю, може довідаєшся хоч про що-небудь.

І Русудана стала біля вікна, виконуючи бажання батькове та й своє, і дивилась на порожню вулицю.

Раптом вона зблідла, коліна їй зігнулись, голова поникла, і вона, не поспішаючи, повернула обличчя до батька. Та, зробивши один крок, зупинилася, щоб не впасти. Батько помітив її рух і в його очах десь глибоко зажеврїла надія. Він про щось запитував своїм поглядом. Русудана зрозуміла те, що хотіли сказати очі.

— Ввійшли,—відповіла Русудана. В її ясному голосі почувалася розпука. Але батько, почувши це, безсило опустив руки і якимось тихо впав на підлогу з крісла.

Русудана побачила, що батько помер. Вона хотіла підбігти до нього, але ноги не слухались; хотіла закричати, та язик не рухався; хотіла обхопити руками свою голову, але вони були важкі й вона не могла їх піднести д'гори. Повільно підійшла до батька, стала навколюшки й тихо заридала. Чого вона плакала? Вона й сама не знала. За батьком, за братом, за батьківщиною, чи може їй було шкода себе. Адже ж для неї все це було навіки загублене.

Несподівано відчинилися двері й вона вгледіла якийсь шлем.

Русудана підвела голову, прийняла з очей хустку й поглянула на того, що ввійшов. Жах і лють, надія й призирство відбилися в її очах. Прийшлий міг її втішити й допомогти їй, але призирство хутко знищило цю надію. Русудана добре впізнала прийшлого: це був Іліко—син їхньої прачки, що зріс у них. Вона давно знала, що Іліко—більшовик.

Іліко, побачивши небіжчика, зачинив двері й зник.

Та Русудана так і лишилася стояти біля батька, навіть не намагаючись устати. Але після, коли вона побачила Іліко, їй не хотілося плакати: сльози висохли. Тому-то вона й не підвелася. Тут, на цьому місці, де помер батько, це стояння на колінах було межею того, що існувало до цієї хвилини і що починалося по ній. І вона стояла далі і боялась відійти від цієї межі.

Але незабаром якийсь шум порушив її задуму. На порозі знову стояли якісь невідомі люди в шлемах. Вона побачила, як щось внесли в кімнату. Розібрати не могла що саме, але зрозуміла, що це була труна; зрозуміла, що межу вже перейдено: труна повинна забрати з собою рештки старого вельможі. А люди в шлемах повинні принести нове життя. Стояти на колінах більше не було потреби й вона підвелася.

— Товариш Іліко просить поховати,—сказав один.

Русудана байдуже поставилася до цього, її тепер зовсім не цікавив небіжчик. Його винесли, поклали на військового воза й повезли.

За небіжчиком пішла тільки Русудана з своєю сусідкою, що не хотіла лишити її самотньою в цю хвилину.

Русудана дивилася на труну, почувала, що для її батька тепер було краще—він помер, її думки точилися навколо брата: про нього вона нічого не знала. А сліз не було більше...

Повернувшись з кладовища, Русудана застала дома якогось червоноармійця.

Іліко давав розпорядження, щось говорив Русудані, заспокоював її. Для неї дали приміщення—це була колишня спочивальня, в якій вона тепер могла жити. Він сам водив її по кімнатах, щоб вона тільки вибрала собі найпотрібніше й перенесла його в спочивальню.

— Тут будуть червоноармійці. В касарнях немає місця,—казав їй Іліко, та Русудана нічого не розуміла. Вона тільки й того, що байдуже проказувала:

— Дякую, дякую.

Русудана, лишившись в кімнаті, почала думати про своє життя: вранці вона ще мала вісім кімнат з усім добром, а надвечір опинилася в одній, маленькій кімнатці. Але якесь внутрішнє чуття вабило її на вулицю, туди де рухаються люди, щоб тільки на мить позбутися своїх настирливих думок, і вона вийшла. Та й справді, як вона могла залишитися в цьому домі?

Тут у неї було все і тут же вона все загубила. В цій кімнаті вона почувала себе, як арештант, що вперше потрапив до в'язниці. Свою білизну, свій одяг вона звязала в узлик, діаманти сховала за пазуху й вийшла. Уже смеркало. Надворі лежали глибокі сніги. З вузликом у руці зупинилася вона біля сіней, не знаючи куди й до кого йти. Вона тільки тепер розуміла, що на світі лишилася самотньою, що в неї немає близьких людей. Що мала, те й забрала з собою в маленький вузлик і за пазуху. Вона знала, що за пазухою в неї—багацько, а на вулиці—голод; була красива, і небезпека йшла за нею; була молода й кожний позаздрив би їй.

Обережно, з якимось напруженням відчинили їй двері далекі материні родичі і дали їй притулок.

III.

Ох, як тяжко бути прачкою, але який солодкий шматок хліба. Спочатку робота була важка, і, лягаючи спати вона думала, що й до ранку не дотягне. Боліли страшенно м'язи, нили плечі й кололо в пальцях. Ноги стали тонкі, від гарячого пару, мила й лугу обрешкло обличчя. Воно стало якесь жовте та й очі посмутніли. Та краса, що раніше скрашувала її, змінилася. Тепер вона стала хорошою, але цілком чужою для себе. Дивлячись у дзеркало, вона бачила на своєму обличчі замість загубленої пишноти, працю й прання білизни. Вона відчула сильне приниження, коли вперше втопила свої князівські руки в забруднену воду, але, відчувши насолоду трудового шматка хліба, відчувши гордості робітниці, забула про своє приниження. Була навіть вдячна революції: революція бо навчила її працювати. Багато злого зробила їй революція, та проте вона дала багато й хорошого. Тепер вона часто замислювалася й дивувалася тому, як безглуздо жила вона й її батьки.

Зараз для неї були зрозумілі слова: нічого не створили і все мають. Зараз вже не розуміла того життя. Дома в неї завжди були гості, пиячили. Батько пишався з свого походження, а мати постійно проказувала:

— Родина Маршалів. Ось прізвище.

Батько самовідданно кидав:

— Наша родина славнозвісна. Вона була правицею царя. Підчас засідань цар спочатку вітав нашу родину, а потім згадував і інших.

Русудана частенько думала про те, як це трапилось, що її прадіди були царевою правицею, дід був губерніяльним маршалом, батько повітовим маршалом, а її брат—поручником. Вона бачила, що її родичі поступово здавали свої позиції та все ж ніяк не могла зрозуміти, щоб з такої родини ще була й прачка, хоч зараз їй і було приємно знати це. До цієї прачки те-

пер всі линуть. Що це таке? Невже це кохання, чи може те, що вона не раз зустрічала в романах про долю куховарок і прачок. Невже? Вона підвела голову од білизни й глянула на стіну. Де джерело Ілікового кохання? Іліко не міг в Русудані покохати свої ідеї й боротьбу. Їхні ідеали нічого не мають спільного. Боротьба? Хіба такого борця як Іліко захопить Русудана? І дівчина зрозуміла причини цього кохання. Якщо й була будь-яка причина, то тільки краса. Русудана іншої причини не могла знайти.

— Невже я ще й досі красива? Невже й прачка може бути кралею?

Вона підвелася і відчула, що разом з нею прокинулася в ній пишнота й колишне становище. Серйозно, підійшовши до маленького дзеркала, почала дивитися на себе. Чорні очі, що мати завжди порівнювала з очима цариці Тамари, тонкі, як розчерк пера брови, довгі вії, точені зуби дивилися з дзеркала на неї. Красиве обличчя й стрункий стан тішили Русудану. Раптом вона почервоніла, засоромилася, розлютилася. В дзеркалі вона побачила прибрану кімнату. Закрила рукою очі, щоб не бачити цієї картини, але пам'ять відтворювала все минуле, що зараз вона намагалася забути. Русудана впала ниць на постіль. Вона не плакала, але сором і образа таким тягарем лягли їй на тіло, що дівчині здалося, ніби ліжко врізалось в підлогу і разом з нею летить у прірву. Всі ті гидкі спогади, що вона пережила там того вечора, були ніщо, коли їх порівняти з тим, що вона бачила в дзеркалі.

Ох, як далася їй у знаки та ніч, духанщик перс і долари. Русудана лежала нерухомо на ліжку. Їй не спалося. Але що це? Чи це сон, чи вона справді бачить знову те, що довелося їй зазнати раніше. Ось її діаманти течуть справжнісіньким струмком перед очима, виблискують, переходять з рук до рук, тікають від неї і, як примара, наближається голод.

— За скільки ти продала, Русудано, свої діаманти в два карати?

— За сто мільйонів? Адже ж це п'ять золотих. А колись вони коштували принаймні в п'ять разів дорожче.

— Хто тобі їх продав?

— Ігор!

— Навіщо ти так дешево продала? Не знала? Не мала досвіду?

Весь час поки були діаманти, Русудана чула такі розмови. Багатство, що його взяла Русудана з батьківської хати, зникло, а шевіот і шовк, що колись лежали в вузлику, перевелися на фантиння. Русудана вже давненько почала бідувати. Хто її врятує, хто їй буде за друга? Хто? Може Ігор, старий знайомий її родини. Він видавив у неї її цінності, але ж це єдина людина, яка ще не одвернулася од Русудани, од її самотнього життя. Русудана сливе що не знала Ігора, вона не знала хто він такий, що він робить, де працює, але все ж Ігор був для неї потрібною людиною. Він працював на чорній біржі. Він частенько вигравав, граючи в карти. Але крім цього, Русудана помічала, що Ігор має ще якісь таємні справи. Вона за це часами ненавиділа Ігора, але Ігор завжди її врятовував. Ось Ігор, коли вона страшенно бідувала, знайшов для неї лекції французької мови й вона з цього мала червінець на місяць. Розуміється, цих грошей для неї було

дуже мало, але все ж краще, ніж нічого. Їгор їй частенько приносив різнобарвні бони великих купюр. Правда, Русудана іноді знала, що Їгор добре заробив на її діамантах, але він був такий відданий, у нього стільки було братерського до неї, що вона все йому прощала й діялася в усьому. Вона йому оповідала про все так, як може тільки робити це необачна, наївна і невинна дівчина. Русудана почувала, що вона повинна Їгорові і зараз думала про те, коли вона все ж зможе йому віддячити. Та тим більш, що Їгор оддавав Русудані останній шматок хліба, в той час коли він і сам ледве міг роздобути для себе. Були часи, коли і він і Русудана голодували, ходили голі й босі. Голод і скрута примусили їх, цих колишніх людей, здружитися. У них не було жодних таємниць, кожен знав навспіль кожного. І тільки одно не прищепилося. Їгор не раз говорив щиро:

— Якби мені сприяла доля, я б родився жінкою. Жінці легше влаштуватися, та вона й може більше мати.

Русудана добре розуміла значіння цих слів, але не звертала на це уваги. Та й справді, Їгор говорив це так собі, до речі.

Одного разу Їгорові справи погіршали: ніде було добути грошей. На картах йому не везло та й заробити було ніде. Довелося голодувати, та й що міг допомогти Русуданин заробіток, коли він дорівнювався лише 10 карбованцям. Їй часто спадав на думку Верійський міст і вона почала про це говорити. Але Їгор заспокоював її:

— Голод не повинен примушувати жінку йти на Верійський міст,— казав він.

Одного разу він приніс дуже багато різних продуктів і почав говорити, що зараз у нього є гроші. Потім справи знову покращали, але за роботу на чорній біржі Їгора заарештували. Все, що він мав, загубив. І знову довелося голодувати, поневірятися. Русудані тепер доводилось ходити в тюрму, турбуватися про Їгора, приносити йому харч. Їгор написав їй з тюрми записку, в якій згадував про перса-духанщика, до якого Русудана повинна була звернутися від його імені з листом. Той повинен був дати Їгорові кредит і, таким чином, Русудана матиме можливість з чого жити, та й Їгор, сидючи в тюрмі, не голодуватиме.

Наблизившись до дверей духана-перса, Русудана пригадала, як колись ще до тюрми з нею жартував Їгор:

— Ти знаєш, Русудано, ти страшенно подобаєшся персові-духанщику і я хочу видати тебе за нього.

Але це був жарт. Минуло три місяці, Їгор знову вільний, знову працює на біржі. Ось одного разу він приніс їй три золотих.

— Ти мені багато допомогла. Турбувалася про мене протягом трьох місяців, коли я сидів у тюрмі. Ось гроші, купи собі одяг і взуття. Така краля повинна добре вдягатися,— сказав Їгор.

Ці гроші для неї були справжнім багатством. Для того, щоб розмінати ці золоті, Їгор порадив їй звернутися до перса.

Духанщик зустрів її дуже весело, затримав її в духані й говорив двозначності. Щоб розмінати ці гроші, Русудані довелося звертатися до ду-

ханщика двічі, бо іншого місця вона не знала. Його двозначні слова не доходили до її свідомости. Це були звичайні компліменти і за ці компліменти, з слів Ігора, він дорожче платив, ніж за золото.

Русудана бачила, що нове життя дало жінці нові права. Жінка стала вільною. В оповіданні Ігора ця свобода мала покалічений вигляд. Але Русудана вірила цьому і немає чого дивуватися, якщо якийсь там перс скаже їй кілька двозначних слів і одночасно золотий червінець буде коштувати вдвоє. Цих трьох золотих червінців Русудані вистачило на три місяці, потім знову почалися злидні.

— Ти, Русудано, не обіжайся, але... знаєш, що я тобі скажу?—сказав якось Ігор.—Чого ти мучишся, адже ж ти могла б жити краще.

— З чого? Звідки?

— Прямо скажу: з своєї краси.

— Що ти говориш, Ігоре, хіба це можливо?

— А чому б і не так. Тепер чоловіки й жінки рівні. Якщо може чоловік, то й жінка також має право.

— Ні той, ні той не має права!

— Це так було колись. Бачиш тепер як важко живеться на світі. Те, що було колись добре, зараз ні до чого. Хіба ти не бачиш, що трапилось, хіба твоє становище, порівнюючи його з колишнім, не виправдує моїх слів?

— Залиш Ігоре. Я думаю, що ти жартуєш. Скажи, що це жарт.

— Ні, не жартую. Невже тобі не набридли постійні злидні й голод? Адже ж ти бачиш, що жінка тепер вільна особа. Зараз не тільки дівчата, але й подружжя роблять так.

— Навіщо ти даєш мені такі гидкі поради?

— Ти собі говори так, а я тобі скажу по-своєму: злидні й голод огидніші. За багатство, за краще життя культурні народи вбивають одне одного, людина їсть людину. Хіба за таких обставин огидне те, про що я тобі говорю?

— І то гидота, і то.

— Припустімо, що ти маєш рацію.—Але ж і те правда, що тепер заможні жінки перебувають на утриманні двох—трьох чоловіків. Ти бачила красиво вдягнену жінку? Звідки вони беруть гроші за такого голоду?

— Я... Дівчина... Як можу я пристати на це?

— Ого! Тим краще, дівчина більш виграє.

— Залиш. З голоду не вмиру. Кура велика.

Так говорила Русудана з Ігором, прислухаючись до себе. Вона бачила, що її слова крицеві й була спокійна, хоч і дивувалася, що Ігорові слова її не дратують і не викликають огиди.

— Що з того? Вмерти встигнемо. Справа в тому, щоб людина мала насолоду з життя.

— Ох, що ти говориш, Ігоре. Продати себе?

— А чого ти дивуєшся? А я тобі скажу, і вір мені, що кожна жінка себе продає.

— Неправда! Не говори так зі мною.

— Це неправда, а так воно й є. Як ти думаєш, замужні жінки хіба себе не продають?

— Чесні—ні.

— Ні? І ті, яких ти звеш чесними, вони також себе продають.

— Що ти говориш, Ігор? Ти мабуть збожеволів.

— Уяви собі, що ні. Навіщо чоловікові утримувати дружину. Годують їх, напувають, залицяються, одягають. І що вони за це дають своїм чоловікам? Тільки своє тіло.

— Ні, це не так.

— Але припустимо, що це так. Вони живуть тільки з одним чоловіком... у них є любов, любов... дружба.

— Любов? Де ти бачила, що таке любов. А ну нехай вона не ляже з чоловіком,—побачиш, яка там буде любов.

— Там постійність.

— Яка ціна тій постійності? На мене—це ще гірше. Тут жінка навіки продала себе чоловікові. Без нього вона не може зробити й кроку. Там же, про що я говорю, жінка вільна. Вибирай кого хочеш.

Це була жахлива теорія, яку висував голод і якій неначе б то сам час сприяв. Ці думки посіли молодий Русуданин розум і не випускали його з своїх пазурів. Перед нею стала альтернатива: голод або приниження.

— Ти, кажеш, любов? Хіба там, про що я говорю, немає любови? Навіть повії з вулиці ніхто не візьме, якщо вона не сподобається. А там, де сподобається, там і любов. А любов у житті—тільки одна хвилина. Чоловік і жінка одвертаються одне від одного, коли ця хвилина минає й забирає з собою любов.

У Русудани заблищали сльози.

— Ти опинаєшся, збираєшся плакати. А про те забуваєш, що ситість і багатство перед тобою. Чесність десь за дверима. І кохання також там, де є гроші. Ось приклад: ти знаєш, що перс-духанщик кохає тебе і за це обдарує золотом.

Русудана заперечливо похитала головою й витерла сльози.

Любить духанщик? Звідки вона знає? Адже ж то був жарт, що про нього раніше говорив Ігор.

— Ти киваєш головою,—продовжував Ігор.—А того й не знаєш, як він тебе кохає. Пригадуєш три золотих? Ти знаєш хто був власником тих грошей?

— Ігоре,—закричала Русудана,—що ти говориш.

— Що я кажу. Коли він довідався про те, що ти живеш у злиднях, він навіть не пожалів грошей.—Любить.

— Так ось, на які гроші я жила ці три місяці? Так і ця сукня від нього?

Ігор почав сміятися.

У Русудани все заніміло. Вона похилила голову, в неї палало тіло. А сукня, як розпечене залізо, пекла. Її мучила свідомість: Русудана вже взяла грші. Вона була повинна, її вже продали. Всеньку ніч Русудана ри-

дала і навіть не чула як пішов Ігор. Єдиним порятунком було тільки те, щоб повернути персові гроші. Але яким чином? Де їх узяти?

Ігор не заглядав до неї кілька днів. Та Русудана й сама не хотіла, щоб він приходив. Вона боялась того, що скаже Ігор. Тепер вона навіть ненавиділа Ігора за те, що він сказав. Але одночасно й хотіла, щоб він прийшов, бо тільки він один міг знайти вихід з цього стану.

— Ігоре, молю тебе, дістань мені гроші. Де хоч дістань мені ці три золоті.

— Нащо тобі? Де я їх візьму? Він дасть і три і тридцять.

— Не кажи мені цього, Ігоре. Я саме тому й хочу, щоб йому повернути.

— Нащо йому повертати?

— Я не хочу бути його довжником. Знайди мені, ти можеш.

— Та де я собі візьму?

— Знайди мені лекції, посаду.

— Що ти говориш, Русудано! Якби я міг знайти посаду, я знайшов би її собі. А лекції... Ти ж знаєш, тепер немає тих людей, з якими б ми були знайомі.

— Так що ж мені робити? Як же мені здихатися цих обов'язків?

Ігор зайшовся сміхом.

— Ти думаєш, що борг можна сплатити грошима? По-перше, він грошей не візьме, бо він їх не позичав, а дав тобі з жалю. Твій батько в його духані дуже багато залишав. Ці гроші навіть не дорівнюють одній сотій відсотка тих грошей, що залишив їх твій батько, як каже перс. Ти йому зовсім нічого не винна. Ти думаєш, якби ти мала борг і повернула, не будеш йому більш винна?

— Чому?

— А ну подумай. Повернеш гроші, але та моральна допомога, яку він тоді подав, хіба не лишається боргом? В цьому розумінні ти все ж будеш довжником. А ти топчеш його любов замість того, щоб подякувати.

Важка й безжальна логіка життя! Як вона могла витримати, ця князівна, вихована в пестошах?

Після цього трапилося те, що перед цим Русудана побачила в дзеркалі і що тепер до дрібниць пригадувала, лежачи ниць на ліжку: одної ночі вона й духанщик-перс лишилися вдвох в одній з кімнат готелю. Ще й досі в вухах стоїть дзенькіт ключа, коли чоловік замикав двері цієї кімнати. Його поцілунки ще й досі печуть ті місця тіла, що до них торкалися губи. Шкіра там, де лежала колись його рука, ще й досі не одтухла.

Світало, коли вона залишила готель. Золоті і долари тримала в руках, а вони палили їй долоні. Щось залишила чужому чоловікові. Але й той, чужий, щось лишив на її тілі. Ішла вулицею й знала, що цьому ще не край. Ще багато ночей повинна була вона віддати тій кімнаті. Раптом за спину взяв її Ігор.

— Знаючи тебе, я боявся, щоб ти звітіля не пішла на міст,—сказав Ігор.—Я на тебе тут чекав.

Якщо Русудана й не пішла на міст, вона все ж повинна була знайти інший шлях, щоб добувати собі хліб. Щоб там не було, який би цей шлях не був, порятунок бо тільки в праці.

Шукаючи собі роботи, Русудана прийшла до директора однієї фабрики. В кабінеті вона побачила Іліко. Впізнали одне одного, але нічого не сказали, ніби цього й не слід було робити там, де колишня князівна просилася на посаду прачки.

Третього дня Русудана радо тримала в руках мандат.

IV.

Як лягла на ліжко вдягнена, так і заснула. Прокинувшись вранці, вона зовсім не здивувалася тому, що сталося, але все пережите за ніч, уся боротьба й спогади знову виринули, ніби з прірви. Її охопила невимовна злість. В ній прокинулась жінка. Тепер ворог у її руках. Вона може з насолодою помститися. Все одно всі вони, як мухи на мед, липнуть до її краси. Іліко любить Русудану. Те, що він стояв учора біля воріт, те, що він зробився німим як стіна, коли був у неї, свідчить про кохання. Вона знову лишиться на роботі і за Іліко все ж не віддасться. Але Русудана жінка й за коханого повинна тримати в руках.

Сьогодні восьме березня. Жіноче свято. Сьогодні Іліко буде виступати на заводському жіночому зібранні.

З шаленою сміливістю, гордощами, завчасу певна в своїй жіночій перемозі, Русудана виряджалася. Вона одягла найкраще вбрання, навіть не забула пофарбити губи і завити коси. І справді з дзеркала визирала красива жінка. Куди втіче Іліко від такого красивого обличчя, від такого привабливого тіла? За три дні поставить його на коліна перед собою. Хіба її рід не звук до цього, навіть обох їх,—рід Іліко звук ставати на коліна, а рід Русудани,—щоб перед ним становилися.

Весела й смілива прийшла на зібрання Русудана. Вона весь час чекала, як затримтить Іліко і як він зблідне на своїй трибуні, коли вгледить її.

Але Іліко спокійно-задумливий зійшов на трибуну. Оглянувши зібрання, він побачив Русудану, почервонів і на мить засмутився. Русудані стало весело, але вона зрозуміла, що неприємне Ілікове почуття є зовсім не від кохання, а гіркі спогади про пережите минулої ночі. Вона зрозуміла, що Іліко уже відходить од неї й посирила своє кокетування. Іліко говорив, не звертав уваги на Русудану. Його слова рівно лягали в повітрі. Русудана, захоплена лише одним бажанням, не слухала, про що говорив Іліко. Вона в цю хвилину була лише жінкою, яка хоче сподобатися й скорити чоловіка. Але Іліко був неприступний, захоплений своєю промовою.

Це зацікавило Русудану й вона поступово почала прислухатися до того, що говорив Іліко. Придивившись до його спокійного, безтурботного обличчя, вона забула про свої наміри. Зрозуміла, що Іліко десь далеко заховав свою вчорашню тугу і зараз цілком захопився лише загальною справою і якимись ідеалами. Русудана не могла зрозуміти цих ідеалів і того, про

що він говорив, вона навіть ненавиділа їх, але бачила в очах і на лиці Іліко проміння великої любови й захоплення.

Він говорив про жіночі права, власне горе й думав лише про світове. Вона отямилася лише, як зібрання закінчилось. Стала на порозі, хотіла заговорити до Іліко. Щось придумала.

Іліко взявся за шапку, вибачився перед зібранням.

— Вибачайте, товариші, я поспішаю на завод у своїх справах.

Русудана була здивована безмежно. Вона була певна, що Іліко хоч після зібрання заговорить до неї. Вчора Іліко дивився на все безнадійно. Русудана думала, що він себе заб'є. А сьогодні він навіть і не думав про це.

— Зруйнуємо,—казав у своїй доповіді на зібранні Іліко.

— Збудуємо,—визначало те, коли Іліко, схопивши шапку, поспішив на фабрику.

— Де його кохання й туга, що покликали його вчора навіть до вбивства?—думала Русудана.

Вона стояла на порозі, як учора, коли перед нею пройшов Іліко й привітався, але вчора її сковувало лише почуття, а сьогодні щось інше.

Цього дня Русудана вже не могла більше працювати. Її весь час переслідував Іліко. Вона його уявляла собі якимось лицарем. Дивувалася йому й почувала, що Іліко перемаже її.

Наприкінці дня вона вже зрозуміла, що Іліко заслуговує на її кохання.

Тоскна, зажурена, майже не розуміючи, вона підійшла до дверей кабінету Іліко. Посланець відповів їй:

— Тільки-що прийшов. В кабінеті—сам.

Вона ввійшла до кабінету, не знаючи ще, що їй робити. Тільки почувала, що треба вибачитися за вчорашнє.

Жінка зупинилася перед своїм начальством. Іліко, побачивши її, підвівся.

— В чому справа, товаришко?—Запитав він Русудану, думаючи, що вона прийшла просити мила, як це траплялося раніше.

Жінка схопилась за голову. Коліна в неї тримтіли як учора. Язик прилип. Що робити, що сказати, вона не знала.

— Чого вам, товаришко?—запитав холодно Іліко. По ньому зовсім не було помітно, щоб він удруге переживав те, що трапилось вчора. Наче б то Русудана для нього тільки прачка і співробітник. Помітивши це, Русудана злякалася. Тепер Русудана губила Іліко, як учора Іліко губив Русудану. Але вона зараз не могла загубити Іліко. Якби це ще трапилось у той час, коли вона стояла за дверима кабінету, вона могла б пережити ще й цю втрату, але, ввійшовши сюди, Русудана не могла вже стерпіти цієї втрати.

На обличчі Іліко була помітна якась нетерплячка. Він розвів руками. Та жінка тільки тепер закричала:

— Я прийшла, Принесла вам відповідь на вчорашнє... Я... ваша...

Важко було це вимовити. Не витримала й заридала.

Злість, страх і сором примусили її ридати. Злість—кохала ворога, страх—боялася загубити кохану людину, сором—після її вчорашньої по-

що він говорив, вона навіть ненавиділа їх, але бачила в очах і на лиці Іліко проміння великої любови й захоплення.

Він говорив про жіночі права, власне горе й думав лише про світове. Вона отямилася лише, як зібрання закінчилось. Стала на порозі, хотіла заговорити до Іліко. Щось придумала.

Іліко взявся за шапку, вибачився перед зібранням.

— Вибачайте, товариші, я поспішаю на завод у своїх справах.

Русудана була здивована безмежно. Вона була певна, що Іліко хоч після зібрання заговорить до неї. Вчора Іліко дивився на все безнадійно. Русудана думала, що він себе заб'є. А сьогодні він навіть і не думав про це.

— Зруйнуємо,—казав у своїй доповіді на зібранні Іліко.

— Збудуємо,—визначало те, коли Іліко, схопивши шапку, поспішив на фабрику.

— Де його кохання й туга, що покликали його вчора навіть до вбивства?—думала Русудана.

Вона стояла на порозі, як учора, коли перед нею пройшов Іліко й привітався, але вчора її сковувало лише почуття, а сьогодні щось інше.

Цього дня Русудана вже не могла більше працювати. Її весь час переслідував Іліко. Вона його уявляла собі якимось лицарем. Дивувалася йому й почувала, що Іліко перемаже її.

Наприкінці дня вона вже зрозуміла, що Іліко заслуговує на її кохання.

Тоскна, зажурена, майже не розуміючи, вона підійшла до дверей кабінету Іліко. Посланець відповів їй:

— Тільки-що прийшов. В кабінеті—сам.

Вона ввійшла до кабінету, не знаючи ще, що їй робити. Тільки почувала, що треба вибачитися за вчорашнє.

Жінка зупинилася перед своїм начальством. Іліко, побачивши її, підвівся.

— В чому справа, товаришко?—Запитав він Русудану, думаючи, що вона прийшла просити мила, як це траплялося раніше.

Жінка схопилась за голову. Коліна в неї тримтіли як учора. Язик прилип. Що робити, що сказати, вона не знала.

— Чого вам, товаришко?—запитав холодно Іліко. По ньому зовсім не було помітно, щоб він удруге переживав те, що трапилось вчора. Наче б то Русудана для нього тільки прачка і співробітник. Помітивши це, Русудана злякалася. Тепер Русудана губила Іліко, як учора Іліко губив Русудану. Але вона зараз не могла загубити Іліко. Якби це ще трапилось у той час, коли вона стояла за дверима кабінету, вона могла б пережити ще й цю втрату, але, ввійшовши сюди, Русудана не могла вже стерпіти цієї втрати.

На обличчі Іліко була помітна якась нетерплячка. Він розвів руками. Та жінка тільки тепер закричала:

— Я прийшла, Принесла вам відповідь на вчорашнє... Я... ваша...

Важко було це вимовити. Не витримала й заридала.

Злість, страх і сором примусили її ридати. Злість—кохала ворога, страх—боялася загубити кохану людину, сором—після її вчорашньої по-

ведінки і сьогодні ці слова. В голові потьмарилось. Вона була б упала, але відчула, що її стан повила чоловіча рука, а на щоці—його губи. Чи довго була вона в його кабінеті, Русудана не знала. Іліко провів її до коритару й сказав:

— Ну, тепер іди. Тут не місце. Звільнюся й тоді побалакаємо. Мені тепер треба поспішати на зібрання.

Остання фраза так вразила Русудану, ніби її хтось величезною палицею вдарив по голові, та одночасно їй стало й весело. Вона правильно оцінила Іліко: навіть у ту хвилину, коли Іліко має її, як власність, як своє кохання, він не лишив своєї справи й поспішає до неї.

З похиленою головою Русудана пройшла коритар, і якась неприємна думка майнула в її голові.

— І тут зазнав поразки мій рід.

З отрутою й коханням, з тугою й радістю пообідала Русудана й по-
чала чекати Іліко.

* * *

«Мій Іліко. Так, справді й безумовно мій. І на цьому й на тому світі. Ти не віриш цьому, я також не вірю і ніколи не буду вірити, але все ж так кажу, пишу, бо це звичка. Не дивуйся з мого листа. Я в цьому листі скажу тобі все, все, що лежить в моєму серці, що я пережила. Я знаю, тобі відоме все моє життя, але головного, того, що примусило мене написати цього листа, ти мабуть не знаєш, і я хочу, щоб ти довідався про це.

Адже ж ти завжди виконував мої бажання. Виконай ще й це, останнє, прочитай і довідайся, про що я думала і як я жила весь час.

Хіба правда, що ти виконував усі мої бажання? Так, це правда, ти все виконував, крім одного, а це одно—все в житті. Про це я тобі зараз скажу. Ти зрозумієш моє вирішення і хоч тобі буде неприємно, але ти не розгніваєшся на мене. Я знаю, що ти мене кохаєш. Я також кохаю тебе. Але що ж мені робити? Я не могла більше терпіти. Я не могла дійти до чогось іншого. Та й що я могла зробити, до чого може дійти та, що все загубила, на що сподівалась і що було щастям її життя.

Якщо не говорити про дитячі роки, я в своєму житті не бачила радості. Але це—неправда. Я відчувала радість тоді, коли знайшла роботу й стала прачкою.

Якби ти знав, яка я була щаслива, коли вперше князівськими руками стала оджимати чужу засмальцьовану білизну.

Соромилась, важко було працювати, та була рада, що можу їсти хліб з власної праці. Раділа, що врятувалась і не стала повією. Та понад усе мене тішило те, що я вихована, виніжена, живучи все життя з чужої праці, сама зуміла працювати і жити з власної роботи. Мені непотрібний був ані чоловік, ані той, хто б мене утримував. Я пишалася з своєї роботи.

Правда, якби моя мати воскресла й побачила, що я прачка, вона б напевне жахнулася і з горя померла б удруге, але я все ж була б без міри

вдячна всім вам за те, що ви створили революцію і навчили мене працювати.

І як мені було не радіти? Праця врятувала мене од великого нещастя.

Адже ж ти знаєш, що я не ховалася від тебе, що ти мені не перший чоловік. Пам'ятаю, коли я сказала тобі про це, я подивилася в свої очі—мені було соромно і чогось страшно. Тоді я вже кохала тебе й боялась, щоб ти мене не кинув. Не сказати тобі про це, я не можу. Ховатися ж або брехати—це все одно,—я також не вмію. Я не вмію ні ховати, ні брехати. Боялась я дарма. На мої слова ти спокійно посміхнувся й нічого не відповів. В твоїй посмішці я бачила, що для тебе все це не мало значіння, ти любиш мене, а щось там інше не існувало для тебе.

О, якби я сказала чоловікові моєї класи те, що в тебе викликало лише посмішку, він напевне вигнав би мене. А ти?.. Ти навіть не запитав мене, де, коли, чи як це трапилось, один у мене був чоловік чи було їх багато.

Наче для тебе цих питань і не існувало, ти про них навіть і не згадав. Ти не запитав, а я, соромлячись, тобі нічого не сказала. Та мені стало соромно не моєї загубленої цнотливості, а тебе, того, що для тебе не існувало, того, чого я соромилася, що я визнавала за найпотрібніше. Потім, коли я тобі спокійно оповіла про все, що трапилось зі мною, я тебе покохала ще більш, ти приблизно зрозумів мою життєву історію, ось уже минуло три роки і ти ні разу не нагадав мені про моє минуле.

Так. Я говорю не про те, що хотіла сказати. Я сказала, що першою радістю було те, що я знайшла роботу.

Другою,—це було тоді, коли я зрозуміла, що люблю тебе, та й ти мене кохаєш. Тепер я вже мала роботу й мала власний шматок хліба. До цього ще трапився й чоловік, який покохав мене. Тепер я вже не була самотньою.

А мій Теймураз! Ах, якби він був живий тепер.

Ні, не Теймураз, а мій Акі... Мій Акі... Ні... Мій Теймураз, і твій Акі. Пам'ятаєш? Нашого сина я хотіла назвати Теймуразом, ти не хотів—«це ім'я грузинських царів», і дав йому ім'я Акі (по-російському—це КІМ), мені не подобалося. Я просила, щоб дати йому ім'я Теймураза, ім'я мого діда, губерніяльного маршала. Ми з тобою сперечалися. Ти не захотів поступитися. В сімейному житті ти завжди поступався... Ні, не поступався... Не втручався в це життя. А це мені робило багато прикрого... А, вибираючи ім'я синові, ти все ж не поступився. Тоді я поступилася перед тобою. Чи не все одно. Адже ж я зазнала поразки. Та ось, якби був живий сьогодні мій Теймураз, я не написала б тобі цього листа. Не зуміла б написати. А тепер в моєму серці пустка, в тому серці, що колись ущерб'ю було переповнене коханням до тебе.

Дивуєшся?

А-ну послухай.

Може ти й тепер поспішаєш куди-небудь у справах, але подаруй для мене хоч одну хвилику... хоч зараз.

Пам'ятаєш ту хвилину, коли я вийшла з твого кабінету? Тоді я вже себе почувала не прачкою, а була твоєю дружиною. Це я відчула. Але від цього мені не було весело, хоч і не було неприємно. Я так думала, що нічого не змінилося. Була прачкою і стала невісткою прачки.

А через тиждень я прийшла до тебе в хату.

У мене було весілля, моє весілля. Але яке? Моє весілля не було таке, які я бачила в своєму житті, до яких я звикла... Без білого вбрання, без смолоскипів.

Хіба дівчина мого роду будь-коли так виходила? Мені казали, що на весіллі моєї матері гуляло двіста чоловіка сім діб. Її вінчальне вбрання коштувало стільки, скільки ти тратиш за три місяці.

Мені чудно було од мого весілля. Я прийшла до тебе в хату якоюсь сумною, зажуреною. Але я легко пристала на те, знала, що вже немає старих звичаїв. Та замість цього я придбала лише те, що для жінки в житті найважливіше: подружжя, закладалася моя сім'я. Сім'я! Це мене підбадьорило, я сподівалася, що поберуся, буде в мене чоловік, сім'я, моє життя матиме інший зміст. Разом з твоїм коханням у мене виникла й надія створити сім'ю. В одну мить зникли злигодні, мука, сором, прання білизни, біль у крижах та суглобах.

Я була в своїй сім'ї господинею. Все робилося так, як я хотіла... не робилося, а я сама робила. Не було того, хто б мені не дозволяв, або хто б, принаймні, мене порадив. Розуміється, злиднів я не знала, принаймні все те, що потрібно було для прачки, я мала: коті, Вікторію, сукні на мій смак, квартиру й хороші меблі, навіть добула рояль замість мого, колишнього. Був у мене чоловік, був у мене син, було кохання. Але дарма, що в мене було все, мені чогось бракувало. Був у мене чоловік, та ніби його й не було, був у сина батько, та наче його й не було.

В роботі тебе знайшла, в роботі тебе й залишаю. Цілими днями тебе не було дома. Я тебе не бачила. Любила й не бачила. Любив і ти і не був зі мною. Де ти був? На зібранні, на заводі, в осередку, на доповіді... всюди. А вдома тебе не було. Все твоє життя—поза родиною. Тільки вночі повертався додому зморений, виснажений. Перші дні я чекала тебе, без тебе не лягала спати. Потім набридло бути самотою, мене страшенно зморювало вичікування. Ти мені також сказав, щоб дарма тебе не чекала. І я почала лягати спати без тебе. Що ти робив поза родиною?—Я не знала. Що робилось в родині?—Ти не знав. Якщо я тебе запитувала про що-небудь, якщо мова йшла про нашу сім'ю, ти завжди відповідав:

— Сама знаєш.. Як хочеш... Мені немає часу.

А якщо я тобі доручала зробити для мене якусь справу в місті, ти, захоплений своєю роботою, забував про це... і повна, як чаша, моя хата для мене була пустою. Що я була для тебе? Ти тільки вночі для мене знаходив час... В ліжку... І я думала, що я для тебе... тільки жінка... Джерело насолоди й задоволення фізіологічних потреб.

Це мене вбивало. Після смерті батька я була самотньою, але злидні переповнювали моє існування. Загубила свою цнотливість і в соромі була

моя втіха. Була прачкою—вдома й робота задовольняли мене. З тобою у мене було все: чоловік, син, кохання, і тільки.... тільки радості не було.

В коханні зустрічали ми з тобою ранки, а в душі, коли надходив день, була пуста.

Іліко, даруй мені, що я говорю тобі про це. Я не дорікаю тобі. Я ні в чому тебе не обвинувачую. Хіба ти винен, що покохав мене? Може я для тебе була ще гірша дружина, ніж ти для мене муж. Може на моєму місці інша поступилася б і їй було б байдуже до всього. Може б вона з тобою ходила на зібрання, на твій завод. Я це все відчувала. Що ж мені було робити? Я не могла так зробити, хоч бути тобі корисною я завжди намагалася. Коли ти зараня повертався додому, я знала, що ти приніс роботу. Ти не для мене повертався додому. Ти зараз же сідав до своєї роботи і щось там писав. Вранці ж, ідучи, просив мене чистенько переписати твою роботу. Я з великим задоволенням це робила. В цій роботі я ніби жила з тобою. Читала твої корячкуваті літери, переписуючи своїм красивим письмом, і уважно думала про те, що написав, але ні одна з тих думок, які я читала, не запала мені в серце. Все для мене було чуже й смішне. Моя свідомість була нафтою. Твої думки—вогнем. Та все ж вони не могли об'єднатися навіть і в полум'ї. І все ж я працювала, працювала щиро. Багато там я дечого тобі виправила. Ти потім радо і з подякою забирав мою роботу ідесь зникав для мене в чужому незнайомому житті.

Якби не було Теймураза, я б давно написала тобі цього листа. Тільки народження Теймураза заповнило моє життя. Хоча... перса матери якось боязко давали дитині молоко, знали,—чоловік і його забере і він піде його шляхом, а я лишуся знову самотньою. Та все ж раділа синові: плід жінки, її природа, її життя. Поки був маленький, адже ж Теймураз був мій, коли б він виріс був би твоїм Акі. Що було б потім, я ніколи не думала,—мати повинна виховувати і я його виховувала. Але не пощастило... Теймураз помер. Так... Помер Теймураз... Мій Теймураз, для тебе ж Акі ще живий, великий Акі, який всюди в світі... Так кажеш ти... Так. Ти маєш Акі, а я лишилася без Теймураза. Ти посумував та й забув. Я плакала і не могла забути.... Мати не може забути свого сина. Русудана не забула Теймураза.

Три роки я живу з тобою і всі ці три роки у мене було все, з чого може радіти жінка, та я не раділа. Мабуть така моя доля. Я не була для тебе дружиною, була лише жінкою. Якби я цього хотіла!.. Адже ж я одного разу була жінкою другому.

Пригадуючи Ігора,—божеволію. Його слова збуваються. Я не могла посісти місця дружини, бути ж лише жінкою я не можу. Люблю тебе і не можу жити з тобою. Ненавиджу тебе і не можу лишитися без тебе. Ох, був би живий Теймураз, тепер би не сталося того, що має статися.

Я зазнала й голоду, і холоду, і злиднів, і приниження, я загубила свою цнотливість, спробувала, що таке самотність, але бути тільки жінкою, жити в бездітній сім'ї—я не маю змоги. Очевидячки, тут я загубила те, що потішає жінку, що її радує, принаймні таку, як я.

Бути ж з тобою я більше не можу, але й без тебе не витримаю. Іншого ж нічого не можу вигадати. Пережити не можу. Не сумуй,—як виплакав сина, так і мене виплачеш. Я це знаю, тому то й не боюся, що цей лист може накликать нещастя.

Після того, коли ти прочитаєш цього листа, ти станеш на ганку твого нового заводу і, може бути, навіть з розбитим серцем поглянеш все ж на свою нову роботу.

Дивно тільки... Чому цей маленький пугар не наповнився вщерть тоді, коли я вперше лишилася на вулиці самотньою і очима, переповненими сльозами, дивилася на величезний світ, чужий, незнайомий, незрозумілий світ...

Твоя Русудана».

З грузинської переклав Олександр Сорока

ЗАВОЮВАННЯ РЕВОЛЮЦІЇ

(До десятиріччя робфаків)

Робфаки й ідея робітничих факультетів—продукт пролетарської революції в нашій країні, і нерозривно зв'язані зі зростанням соціалізму й переробкою людей у процесі цього зростання.

Робітничі факультети виникли десять років тому, коли країна ще не вийшла з громадянської війни і питання «хто кого» вирішувалось збройно на тисячеверстних фронтах революції й класової війни.

Класа пролетарів, зробивши соціалістичний переворот, і встановивши свою диктатуру, уже на початку своєї гегемонії зрозуміла, що здійснити історичні завдання перебудови суспільства не можна буде, якщо не завоювати науки й наукових установ, не ліквідувати «монополії» зверхніх клас на науку.

Наперекір усім міркуванням буржуа та їхніх заслужених «академіків» та підтоптаних ідеологів царської освіти, що несла робітникам засвоєні знання та керувати державою, робітнича класа з перших днів своєї перемоги подала історичний рахунок на знання, на науку.

Для «цивілізованого» буржуа (в тій мірі, в якій він взагалі встиг цивілізуватися) і церковних батюшок нема страшнішої думки, як та, що робітники й селяни, оті нащадки холопів і смердів, можуть не згірше за них керувати державою й набувати знань. Тому то вони довго, а в роки революції божевільно уперто, культивували легенду про те, що робітнича класа—люди фізичної праці—не зможе підвестись до рівня науки.

Наша революція насміялася з цієї легенди, відчинивши широко двері шкіл і університетів для справжніх народніх мас.

З великим ентузіазмом, що виростає з великих революцій, робітники й селяни пішли за освітою в нижчі й вищі школи. Цей потяг до навчання геретворився на великий, стихійний рух.

Про це прагнення до навчання, як і про заботи, що їх культивують вищі класи, Ленін писав в одному безсмертному творі нашої доби, недавно оголошеному—«Як організувати змагання»:

Щоб там не було, треба розбити старі, дикі, безглузді, огидні, мерзенні заботи, ніби то керувати державою та організувати будівництво соціалістичного суспільства можуть лише, так звані, «вищі класи», тільки багаті, або ті, що пройшли школу багатих клас.

Це—заботи. Підтримується їх гнилою, зашкарублою, консервативною рабською звичкою, а ще більше брудною корисністю капіталістів, які зацікавлені в тому, щоб грабувати урядуючи, і урядувати

грабуючи. Ні. І на хвилину не забудуть робітники, що їм потрібна сила знання. Велике прагнення до освіти, що його виявляють робітники, і виявляють якраз тепер, доводить, що в цьому ніяких помилок у пролетаріату немає і бути не може.

І справді, такий рух почав ширитися по всій країні. Наскільки глибоко й революційно зростав цей рух, видно хоч би з того, що поруч з молодняком ішли й дорослі і старі. Батьки сімей, вчора ще салдати імперіалістичної війни, перетворившись на борців за ради, неписьменні й неосвічені, але піднесені революцією своєї класи, не зважаючи на труднощі, вони пішли за знанням, за грамотою.

Люди, які лежали на самому низу соціальної піраміди, сміливо пішли в похід за наукою. Це величезної ваги явище зразу ж наразилось на відсталість і неуттво. Найцінніші людські кадри перших років революції, не мавши відповідної освітньої підготовки, не могли піти до вищої школи. Але не було сумніву і в тому, що ці кадри потрібні не лише, як збройні захисники, а також, як і керівники всіма галузями економіки, держави і науково-технічної діяльності нашої країни. На вимогу своєрідної «історичної кінцевої потреби»—готувати свої вивчені кадри, зароджується ідея робітничих факультетів, як нової організаційної форми в системі освіти.

Радянська влада досить швидко почала запроваджувати в життя цю нову учбову установу—робітничий факультет.

Ця нова освітня установа ніби виходила за рямці нормальної школи і зустріла багато ворогів. Різні академіки, навіть і «партійні», на ідею робфаків дивились, як на скочування науки «вниз», відход від «нормальної» школи. Ці академіки не могли зрозуміти залізної необхідності робфаків у нашій малописьменній країні, не могли зрозуміти, що без цієї додаткової революційної установи ми не завоюємо вищої школи й науки.

1919 року в Москві при інституті ім. Плеханова закладається перший робітничий факультет. Це по всій країні гриміли гармати, а вже гурток піонерів—робітників-комуністів взявся за організацію робітничого факультету. В тяжких муках народжувалася дитина пролетарської культури. Перші будівники робфаків творили чудеса будуючи незнані в історії учбові заклади власними руками.

1919 року можна було будувати лише власними руками. Державні органи освіти, як новостворені організації, що не мали сил і засобів, не могли б поставити на ноги робітничих факультетів без самодіяльного пориву перших слухачів робфаків, перших салдатів «третього фронту». Оце всебічне будівництво робфаків, господарське й учбове, має свою славетню історію і зродило прекрасних людей, що з повним знанням з вищої школи ідуть до соціалістичного будівництва.

Після вдалого експерименту Інституту імені Плеханова почали широко розгортатися робітничі факультети.

Переможне закінчення війни, перехід до нової економічної політики, до відбудовування продукційних сил країни—посилили потяг робітників і селян

до навчання. Ідея робітничих факультетів просякає широкі шари суспільства і користується великою популярністю.

На Україні робфаки починають своє існування з 1921 року. Причини такого пізнього виникнення робфаків на Україні з'ясовуються виключно тим, що громадська війна на Україні затягнулась довше, і тим, що пролетарська революція на Україні відбувалась в трудніших умовах.

Створені на початку нової економічної політики—1921 року, робфаки на Україні зразу ж широко розгортаються, збільшуючись кількісно складом учнів щорічно—до 1924 року—на 100%.

Нижченаведена таблиця дає характеристику зростання робфаків на Україні за десятиріччя Жовтневої революції:

Кількість установ:

1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927
6	12	23	35	33	31	30

Кількість учнів:

851	2666	5750	8999	7050	7489	6802
-----	------	------	------	------	------	------

Кульмінаційним пунктом у розвитку робфаків на Україні був 1924 р., що дав найбільшу кількість установ і учнів. Після 1924 р. починається ніби загальмований спуск.

У всі ці роки робфаки відіграли виключну роль в справі висунення на учобу кращих пролетарських кадрів у промислових центрах (Донбас, Дніпропетровське, Харків) і значних кадрів батраків і незаможників. Майже всі робфаківські призови перших років пройшли школу громадянської війни, найкращу школу нашої революції.

Величезну роль робфаки відіграли в пролетаризації вищої школи. Вони були єдиним каналом, через який органічно відбувався процес витиснення буржуазних і дрібно-буржуазних елементів із вищої школи.

Тільки через робфаки у нас склалось наше пролетарське студентство в вищій школі.

За останні два роки робфаківська продукція уже почала виходити з закінченою вищою освітою в життя, і що-далі то більше місце вона буде посідати у випусках вищої школи. Отже, робфак відіграв революційну роль у вищій школі і виконав найбільше «замовлення» пролетарських мас.

Чи закінчив робфак свою прогресивну роль? Чи вичерпав він себе, як «особливий» тип учбового закладу? Це питання за останні два роки викликало багато суперечок і сумнівів. Цифри українського Наркомосу свідчать про тенденцію звуження сітки робфаків. Принаймні цифри 1927 р. особливо яскраво свідчать про наявність такої тенденції.

Ця тенденція, виявляючись у реальній формі, визначає, що робфаки перестають відігравати ту важливу роль, яку вони відігравали в перші часи свого існування. Але це—неправильно. Проблема пролетаризації школи ще не знята з повістки денної вищої школи. Час від часу тут відбуваються приховані «бої» з дрібно-буржуазними елементами, з поколінням кулаць-

кої й непманської молоді, що вміло замаскувавшись у захисний колір, атакує вищу школу.

Дійсна пролетаризація Вузів зуміє піти переважно за рахунок робфаківських контингентів, найпідготованіших для вступу в вищі школи.

Друге заперечення проти тенденції звуження сітки робфаків полягає в тому, що у нас є великі контингенти робітничої молоді й дорослих робітників, наймитів і селян, бідняків, що переросли початкову школу і можуть набути знань тільки на робфаках.

Чи можемо ми відмовитися від втягнення цих контингентів у вищу школу, забезпечивши ними нормальну робфаківську підготовку? З погляду наших класових інтересів і підготовки власних кадрів, а це є ґрунтовна проблема нашого будівництва, ми в цьому дуже й дуже зацікавлені.

Цілком правильно і в згоді з вимогами нашої країни—виступають на захист робфаків, за їх збереження і поширення, робітничі організації й нація ленінська спілка молоді. На основі індустріяльних і реконструктивних процесів нашої країни, робфак повинен стати підоймою в справі подальшої підготовки робітничо-селянських мас до наукової діяльності. Бо наука і наукова діяльність це є невід'ємна частка будь-якої роботи, фізичної чи розумової, особливо в умовах соціалістичної системи.

Робфаки народились підчас революції. Безпосередня причина цього народження—колишня культурна відсталість країни і її соціальних «низів».

Ця культурна убогість і є ланка тієї загальної відсталості нашої країни, що перебуває в глибокому протиріччі з передовими соціальними стосунками нашої переходнової доби і що ми її повинні пройти, як етап тяжкої спадщини паразитичної системи.

Робфаки й робфаківські вихованці, вийшовши з цієї відсталості—будуть її могильниками.

Таке величезне історичне значіння цього нового типу народньої освіти нашої революції.

ПАВЛО УСЕНКО

УКРАЇНА—МОСКВА—ЛЕНІНГРАД

(6—22-11-29 р.)

Хтось склав версію, буцім-то українських письменників, представників усіх літературних угруповань, течій, шкіл разом з керівниками української драми, кіно та опери, разом з українськими композиторами, українськими співаками та українськими художниками однієї холодної ночі запаковано в вагон і без суду, без шуму вивезено з України. 60 чоловіка вивезено, і куди—на північ! І як подло, як подло! О, рука Москви!

Напочатку ласкаво умовляли (хитрощі!) приїхати до столиці (?) в «гості», обіцяли уйму див і...

вже коли Яловий зі сна розплющив очі і неймучи віри своїм заспанним счам, що таки дійсно потяг підходить до Москви, ще дужче їх тер кулаками, коли як ошпарений з горішньої лави зіскочив Микола Хвильовий, чухаючи коліно і застібаючи пальто на ходу, а молодняківець Іван Момот, дивлячись у вікно, доспівував останні слова української пісні, з сумом вдивляючись в бідну без вишників і білих хаток московську природу, коли відомий запроданець Москві Володимир Коряк «вожделенно» почав:

город чудный, город древний
ты вместил в свои концы
и посадки, и деревни...

паровоз смикнув —

и заводы, и дворцы... паровоз смикнув вдруге, притишив хід, як завжди на великих станціях перед остаточною зупинкою, смикнув знову, і знов, і знов... прискорив рух... і вже аж тоді всі зрозуміли.

І вже коли Москва, чимсь нерозгаданим лишилась далеко ззаду, вже аж тоді, після довгої, драматичної мовчанки, хтось порушив тишу і, як герой з комедії, виголосив: о, рука Москви! Сосюра, здається сів писати йому «Полуботко», щоб зрештою звести рахунки з Московією, Дмитро Загул думав, очевидно, про Західну Україну, а Микитенко Іван вголос подав думку—«при чом же тут ВУСПП, не розумію... ВУСПП і «Молодняк» обов'язково треба вилючити й повернути»... Але що з того... що з того, що Микола Бажан, як і всі інші на кілька років одразу постаріли (вже другу добу не голилися), що з того, кажу... потяг зупинився аж край півночі, в холодному Архангельську. Потяг оточили дві шеренги військових і розпочався довгий, зимовий перехід на Соловки. І головне, без «Мирраду», без «Березівської води» хоч і з завідувачем літературного будинку Максом Лебідьом.

Це, як бачите, сон. І може, навіть, сон одного з моїх друзів, учасників подорожі (твердо було спати) ну, а може це і версія, або ідеологічна диверсія з-за кордону. Яка зрештою різниця—бо було ж зовсім не так.

Лютий, та ще лютий московський. На Курському колеса до рейок примерзають. Керженцев, голова Комітету Зустрічі й бігає, і танцює, а потяга з України все нема та й нема. За Керженцевим бігають і танцюють письменники, діячі, студентство, українське земляцтво і тільки червоноармійська сотня не бігає, а шеренгою гуп-гуп, гуп-гуп... Отак, погупає одна шеренга, перестане, тоді починає гупати друга.

Автор «Пушторга» І. Сельвінський у пишній шубі спокійно проходиться, йому мороз хоч би що. Але ж не всі—автори «Пушторга». Зокрема, маленький китаєць з великої військової окрестри, йому холодно і він правою рукою затуляє знизу горло свого мідного друга, а в рурку довго видихає з рота тепле повітря. І трубі тепліш, і молодому Китаю тепліш і... потяг показався на лінії... словом, ударило кілька оркестр разом.

Після «надзвичайної історії», переказаної мною напочатку, я хочу вже спертися хоч на якісь документи, і тому дозвольте тут дати слово газетній інформації:

Задовго до приходу Севастопольського потягу, до перону організовано прибувають представники громадських та літературних організацій Москви, червоноармійські частини з оркестрами і студенти для зустрічі українських письменників.

На тільки-но виготовлених плакатах написи:

— Хай живуть українські письменники!

— Привитани вит читатив!

Під звуки Інтернаціоналу і вигуки «ура», потяг повільно підходить до дебаркадеру. («Правда»).

Потяг, дійсно, не пішов далі—потяг зупинився. У вузьких дверях вагону з'являються наші письменники і тут їх лапають... кіно-апарати та апарати фото. Інформація «Правди» вірна, хоч і не на всі 100 відсотків, бо на плакатах було написано правильно по-українському: «Хай живуть українські письменники», «Привітання від читачів» і т. ін. Далі—

Оточені густим людським потоком 41 прибулих українських письменників, критиків та артистів увійшли до вокзальної залі, де й відбувся короткий мітинг.

Одкриваючи з трибуни мітинг, голова Комісії Зустрічі українських письменників тов. П. Н. Керженцев сказав: «Від імени федерації письменників РСФРР та всієї Радянської суспільности, гаряче вітаю українських письменників. Ваш приїзд ми перш за все розглядаємо, як зміцнення братніх зв'язків не лише між письменниками, але й між пролетаріатом РСФРР та України. Безпосередній живий зв'язок руських та українських письменників прислужиться до майбутнього розгортання культурної роботи...»

...і таке інше. Так зустріла українських письменників столиця Союзу—Москва.

МОСКВА. „УКРАЇНСЬКИЙ ТИЖДЕНЬ“

Завирувала вулицями і поворотами, як безладдям, накопиченим століттями, Москва—місто боротьби й перемоги. І завжди так,—що старіше місто, що більше входить воно у віки феодалізму, купецьких гільдій, дворянства і теократії, тим сплутаніші вулиці, побудовання, смаки. Москва носить на собі всі напластування попередніх епох і тому поруч з новими, монументальними контурами соціалістичного міста, вона також є і чудовим музеєм минувшини. Де, як не тут, ви маєте можливість простежити всі історичні процеси, соціальні заворушення. Які події і які імена не зв'язані з ім'ям Москви, які епохи тут не сконденсовано і не відбито в пам'ятниках, починаючи від зовнішнього від китаїгородського орла і кінчаючи глибинами музеїв, чи розворотом площ. Мимоволі згадуєш усе читане тобою про цю Москву, а головне, класиків, а головне, чужоземців—ворогів і друзів сучасної червоної столиці. Український радянський письменник, що не звик вклонятися реліквіям своїм і чужим, і приїхав, ясно, не на поклон, а на закріплення зв'язків з сучасною, революційною, активною, як Жовтень, суспільністю, а не з будь-якими там проявами чи відмінами «великоруської культури». Пам'ятники Москви—це пам'ятники історії боротьби руської нації, зокрема її творчої класи—пролетаріату, тому безперечно і вони цікавили нас, прибулих з України, і вони прислужилися нам, як додаток до повної на вражіння подорожі.

Але на огляд Москви часу було приділено надто мало. Більше, так би мовити, показували нас. Вечори, наради, зустрічі, бесіди... Москва, як ніколи, захопилася «українським тижнем» і тому статті, доповіді й виступи наших представників преса буквально брала з бою. Звідки ж така вага «українського питання»? Ще з тиждень тому в Москві захоплено переводився «тиждень німецької техніки». Професори будівельної справи, інженери, теоретики і практики—німці знайомили переповнені аудиторії молоді Москви з технічними досягненнями закордону. Ясно, Республіка будує грандіозні спорудження, і звідси вся увага до німецької техніки.

Але при чому ж тут українська культура, до революції гнана і забита—при чому? Український поет-лірик і німецький професор—чи не механічно все це ставиться на карту Москви, як дехто з ворогів і намагається твердити? Ясно, що ні. Капіталістичні досягнення, що можуть прислужитися до побудови соціалізму—одне, а розвиток національних культур, Республік Союзу—це справа іншого гатунку. Власне кажучи «український тиждень»—це тільки умовно.

Ми повинні створити живий обмін між національними культурами народів СРСР, рішуче боротися з великодержавством та національною обмеженістю. Створити умови за для братньої, солідарної, культурно-творчої роботи всіх націй, рішуче відкинути, як спроби боротьби національних культур, так і спроби протиставлення гегемонії будь-якої національної культури—

так формулював партійну думку один із робітників ЦК ВКП(б). І за цими гаслами вібулася урочиста змичка письменників.

Перші дні українського тижня стоять великі московські морози. На кожному повороті горять великі вогнища, що коло них гріються стрілочники міського трамваю. Колеса раз-по-раз буксують і на поворотах зовсім зупиняються.—У нас все ж таких морозів не буває,—кажуть мені товариші, а хтось згадує про великі московські пожежі, про Наполеона й таку іншу трухлявину історії. Сьогодні зустріч у будинку Герцена. По аналогії, це щось ніби будинок ім. Блакитного в нас у Харкові. Кажу, по аналогії, хоч цей будинок зовні значно убогіший. Невеличка, без тих розкішних розписів Страхова—Сидорова зала, як загородний клуб якоїсь бідної спілки і кілька зовсім маленьких кімнат. Звертає увагу кімната Єсеніна і надто своєрідне плекання його культу. Зібрано все до дрібниць, що тільки стосується його життя і творчості. Тут же присутня його дружина—Толстая, що дає пояснення відвідувачам. Далі книгозбірня. Хоч і досить велика бібліотека в нашому Будинку Літератури, але цій герценовській вона безперечно уступає. Тут зібрано все основне, чим може поцікавитись письменник, журналіст. На зустріч прибувають Маяковський, Сельвінський, Асеев, Шкурупій, Антоненко-Давидович, Бажан, Головка, Безименський, Багрицький, Кіршон, Сосюра, Терещенко, Момот, Кузьміч, Пільняк, Всеволод Іванов, Лідін, Тичина, Микитенко, Хвильовий, Копиленко, Сутирін, Катаєв, Анна Караваєва, Халатов, Каменєва, Керженцев, Савченко.

Ще партійна літературна нарада при ЦК ВКП(б), що відбулася перед приїздом до Москви другої групи українських письменників, відзначила велике незнайство російського читача, а разом і культурного діяча ні в справах української літератури, ні в справах усього багатогранного культурного процесу. На це і звернено було увагу, в цю точку й били всі, хто побажав висловити свої думки.

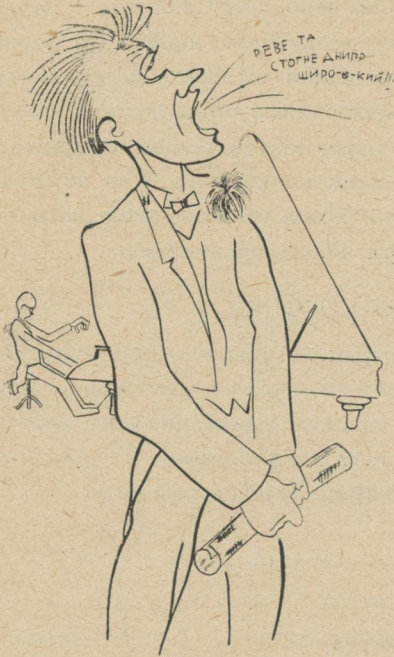
«Приїзд українських письменників, цвіту української літератури до Москви повинен спричинитися до міцних звязків двох літератур та перш за все вивчення руськими робочими пролетарської української літератури. Треба перевести на практичний ґрунт систематичний переклад з української, білоруської, грузинської, тюркської та інших мов так в руських журналах, як і по видавництвах. Треба налагодити систематичний обмін досвідом культурного будівництва між Союзними Республіками».

Особисті знайомства, так корисні в роботі письменника, полагожденість в наболілих питаннях, зрештою вилились в невидану демонстрацію єднання представників двох культур.

Будинок Союзу (світлість колонад колонної зали), нарада в ГИЗ'ї, зустріч в Цекубу, нарада в ВОКС'ї, вечори-виступи у робітників на «Трьохгорці» в клубах «Красний багатир», Кухмістєрова, «Октябрьской Революции»—з тисячними аудиторіями, теплим прийомом, мабуть надовго залишаться в пам'яті кожного з учасників. Тов. Халатов, керівник Російського Державного Видавництва, що брав найактивнішу участь в зустрічі, якого завжди можна було бачити серед українців і який, до речі, нагадує нашого південного цигана, ставлячи питання звязків на практичну лінію, сказав:

Малюнки (з „Правди“) худ. Е. МАНА

УКРАЇНА З ПОГЛЯДУ РУСЬКОГО ОБИВАТЕЛЯ

Музика...

Театр...

Торгівля і промисловість...

Література...

Створення єдиного фронту культурної революції вимагає організації обміну культурними цінностями між народами Союзу та в першу чергу—літературними цінностями. Як практично підійти до розв'язання цих завдань? Треба налагодити певний зв'язок між видавництвами РСФРР та України, налагодити між ними обмін кращими книгами, щоб ми друкували переклади не через кілька років після виходу книги на Україні, а одночасно. Між нами конкуренції бути не може. Одночасно українські видавництва мали б можливість одержувати від нас для перекладів найвизначніші твори наших письменників.

ПОЕТИ І НАРОДИ ВІТАЮТЬ ЗУСТРІЧ

Але хіба зустріч ця була лише демонстрацією єднання двох культур? Хіба в інших республіках Союзу це єднання не зустріло такої ж теплої прихильності? Не можна не подати тут хоч кількох поезій, писаних мовами маловідомими нам, але слово яких і привіт яких близькі й зрозумілі. Удмурдський поет Кузєбай Герд у вірші співцям України говорить:

Тисячі верстов між нами,
Але думи наші одні,—
Чи в хащах Північної Ками,
Чи над степами, де сонце дзвенить,
Де піснями Шевченко краяв граніт—
Скрізь ми—
Рої над полями,
Несчисленні мережі клітин—
Соти будівель—рештовань!
І кожна клітина повна
Золотого меду напруги.
Слава героям!
Ми переможцями, друзі!
Хай тисячі верстов між нами
Хай!
Горе й радість наші,
Ми розумієм без слів.
За обрії наші змагання,
Рейками далі окраїмо!
Червоні пісні складемо!
Червоне слово скажемо!

Є в Союзі країна Ногаїв. Хто чув про неї за кордонами Республіки? Хто чув про нарід, якому всі віки в степах світили лише зорі? Світили і тільки, але одна зоря, зоря Жовтня, засяяла, щоб скерувати на великий шлях культури і зросту. Ногайський поет Шамсудінов присвятив свій вірш «Сузір'ю українських письменників».

Привіт вам, гості, з України,
Співці безмежної країни Рад!

Привіт Республік наших квіти!
Нехай живе сьогодні змичка!
Радуються серце поета—
О, націй кольорове сузір'я!
Будемо ж пісню співзгучну
Радости й руху співать!
Гул із темних лісів,
Хвильність злотних полів,
Піски і степи
Породили нас!
Не засохнуть пісні боротьби
Тільки схлюпнувши за межі нашого краю,
Кулю земну облетять,
Кожен кутик бурею!
Велетні України
Монгол, черкес, чуваш, Комі-Зирян
Вперед!
Братерство—Союз!

І татарський поет з другого кінця Союзу, вже зовсім близького до України, поет Аллатангли проспівав:

Од солоних озер,
Од хвилястих гаїв,
Од Яйли, що слухає пісню жовтих хвиль,
Од Криму, батьківщини моєї,
Вітаю вас!
Од Криму, дитини Жовтня,
Вітаю!
Од лікувальниці всіх пролетарів,
Країни вільної,
Од всіх працюючих, що в тім краю живуть!
Сьогодні, виславляючи вас в привітах,
Чомусь пригадую я німців, гайдамаків...
Для них ні жодного вітання,
Для вас воно, для вас, співці пролетарів!

Поляки, білоруси і литовці, цигани, марійці і буряти, Сеїд-Заде з Азербайджану, письменник японський Хаяші, з Парижу Бруно Ясенський, письменники далекої Індії—відгукнулися почуттям братньої єдності народів і культур, що зростають лише в умовах соціалістичної революції.

— Я складаю своє вітання не за дві могутні культури—українську та російську, а за ті, що слабші ще національні культури, і які в нашому соціалістичному Союзі мають буйно розквітнути—сказав тов. Риков на зустрічі в Українському постпредстві. І за цей розквіт усі присутні відповіли гучним «слава».

У ТОВ. СТАЛІНА

Одна із незабутніх зустрічей, що лишилась в пам'яті нашій, це була зустріч з тов. Сталіним. Скромні піжмурки очей, смагляве обличчя, лоб чітким окресленням—таким він увійшов непомітно до залі, саме коли, тов. Каганович виголошував промову. Після оплесків, що ми ними зустріли керівника партії, темносиня заля стихла і ще чіткішими стали слова промовця. Заля улова і тому з горішнього поверху крізь скло великих вікон мальовничі схили Москви. За мережевом церков й густого збігу будівель далекі велетні-заводи. Чутно падають сніжинки ясні, ледь-ледь так, що бачиш їх зірчасте окреслення за вікном. Одна, друга на тлі білої покривлі старого і вічно нового міста. В залі тиша. Компактна група письменників партійних і позапартійних колом оточила двох секретарів компартії. Тов. Сталін присів на краєчку стільця і попихкує люлькою. Попихкує і мружить очі, іноді поглядаючи прямо на нас. І здається, що кавказьке сонце шмалить з верховин на цю людину і немає їй діла до великих справ, до громадських турбот. Плином проміння сонячне йде, ідуть чорноморські хвилі, у млі Кавказькі гори, гори, до яких віки бурунами йшли племена і нації, ішли і лишали там свої звичаї і свої мови. Тов. Сталін почав промову. І дивно, що людина, яка стільки разів промовляла іншою мовою, залишила всі особливості матірних звукозворотів. Я згадав (на жаль не можу процитувати, хоч уривками) прекрасну промову тов. Сталіна до бакинських робітників підчас його подорожі до Кавказу, де він говорив, що дали йому робітники бакинські, чому навчили робітники російські і чому навчила робітнича класа—пролетарі Заходу. Тов. Сталін, один із кращих теоретиків у національному питанні, і тому зрозуміла увага до кожного його слова. Національна політика Радянської влади в умовах переходнової доби, доби диктатури пролетаріату, визначення поняття нації, національного руху, питання великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму, питання національної культури та інтернаціоналізму, судби культур народів СРСР—хто б міг дати нам такі ясні визначення? До речі, тов. Сталін обіцяв у скорому часі виступити з циклом статтів, що торкнуться всіх цих питань, і це було для нас одним з найкращих подарунків.

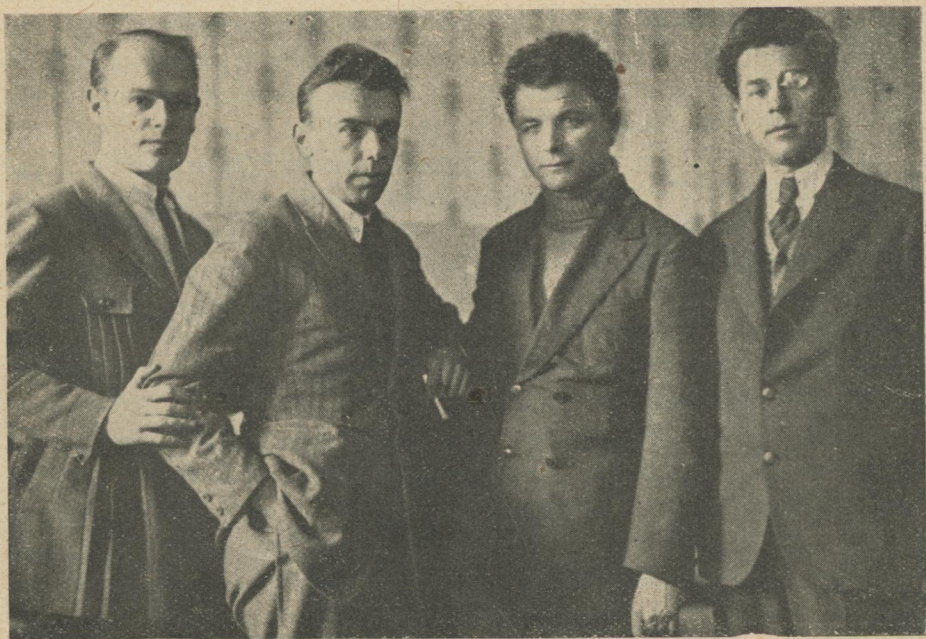
КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ І „МОЛОДНЯК“

Коли взяти до уваги газетну інформацію, то ви, читачу, певне гаразд ознайомлені з усіма деталями перебування українських письменників у Москві. Скажу лише на зло нашим ворогам за кордонами і на Україні сухих, що в Москві були ми не лише гостями, а й нав'язали різними постановами дуже багато для неї обов'язків, зокрема: а) обслуговування всього українського населення в РСФРР; б) систематичний переклад на російську мову української художньої літератури; в) ознайомлення громадськості з українським театром, кіно і всіма культурними надбаннями. Відзначаючи вагу подорожі, представникові газети «Известия» від імени «Молодняка» довелось підкреслити, що:

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ В МОСКВІ

Письменники у Всесоюзному Т-ві Культ. зв'язку з закордоном. В середині голова т-ва
т.в. Каменєва

Зліва: Вол. Кузьміч, Я. Савченко, А. Панів, П. Тичина

Організація пролетарських письменників «Молодняк» бере активну участь у налагодженні культурних зв'язків між народами Союзу. Не можна обійти мовчанкою той тісний зв'язок у царині літератури двох братерських республік України та Білорусі, зв'язок, який стався в наслідок взаємного відвідання письменниками-білорусами Харкова, українцями—Менську.

Наш приїзд до Москви є лише ланцюжок у початій роботі. Та коли в Менську минулого року ми були гостями, то в Москві ми не лише гості: Москва є столиця Союзу,—тут ми маємо право ставити до розв'язання низку питань, що нас хвилюють. «Молодняківську» групу письменників, крім загальних питань, що цікавлять всю делегацію, не менше цікавить і питання взаємного ознайомлення з культурними заходами комсомолу, досвід роботи молодняцьких письменницьких груп, переклади і т. ін.

МІСТО ЛЕНІНА

Москвич, щоб побувати в Ленінграді—гаїть одну ніч—власне не гаїть, бо виспавшись в скорому чи в кур'єрському, вже о 9-й ранку, перемахнувши щось близько 600 верстов, вливається в загальний потік площ Повстання, проспектів Жовтня і всіх інших паралелів цього найспланованішого міста.

І нас, після московської «сутолоки» з її перевантаженими площами і глухими заулками, з її шумом і гуком бендюжників і сирен, найбільш вразила оця спланованість мармуру і садів, розгон на закінченість і перспективність.

Ось Нева, коло Зимового Палацу. Вона скована, але все ж велична, бо її обарвлюють мости і граніт узбережжя. Міст Республіки з'єднує Василівський острів з Центральним районом. Французи—майстрі часів Імперії приклали свого незвичайного хисту до побудови великої Митниці на початку минулого сторіччя.

Напроти вас Петропавлівська фортеця, що в'яже пам'ять з ім'ям Крапоткіна, Шевченка, Плеханова, фортеця, що потім прийняла в свої «ласкаві» обійми також і міністрів царського уряду. Вона, як привид, стоїть, як тінь колишнього імператорського Петербургу. Сонце всією сумою своїх північних можливостей одсвічує на високому шпилі Собору—царської успенської і вечерово гасне.

В сніжному фелоні тонуть контури мостів Рівності, Свободи, Виборгської Сторони, Арсенальної Набережної.

Якось так трапилось, що за один день ми встигли оглянути Петропавлівську фортецю, монетний двір, Смольний і побувати у секретаря Обласного Комітету партії, голови Обласвиконкому та в кімнаті Володимира Ілліча. Скільки величних монументів поставлено царям, які пишні палаци збудовано для них, скільки золота, коштовних каменів, зброї й меблів перейшло за цей короткий час в Москві, Ленінграді, Дитячому (колишньому царському) селі, і яке воно все нікчемне перед скромністю, дійсною величністю геніального вождя революції.

Невеличка кімнатка якоїсь класної дами, загублена серед кількох сох кімнат довжелезного Смольного. Перегородка, а за нею двоє маленьких ліжок. Тут жив і працював в історичні дні Ленін. Маленький столик. На ньому писано найважливіші документи Жовтня. І так скрізь, вся його путь як і путь класи пролетарів, якась цілковита протилежність всьому бучному, пишному, колись панівних клас.

У КОМСОМОЛЬЦІВ ТА ВОЄНМОРІВ

Треба сказати, що комсомольська «Смена» дуже багато приділила уваги нашому приїзду—докладно інформувала читачів про всі деталі зустрічі, дала біографічні відомості про всіх прибулих, випустила сторінку українською мовою, і зрештою вжила всіх заходів, щоб зробити зустріч українських письменників із своїми читачами. Кажу, вжила заходів, бо викроїти вільні хвилини дійсно було надто тяжко, і тому, за обопільною згодою, було влаштовано «литературный утренник».

Така ж привітна й молода аудиторія, як і там на Україні, десь у Харкові, чи в Дніпропетровському, така ж близька і шумлива, словом, комсомольська аудиторія. І тому почуваєш себе тут найкраще, читаєш лірику не механічно, як то буває іноді, і тепле почуття єдності опановує тебе й аудиторію. Дружнім сміхом відповідає аудиторія на гуморески Вишні. Значить розуміє мову!..

— Є Фінляндська Русь, Біла Русь, Литовська Русь, Кавказька Русь... залею перебігає сміх.—Туркестанська Русь, Сибірська Русь,—додає Вишня, і заля вибухає реготом. Слухачі розуміють, що мова мовиться про «національну політику» царської Росії. Слухачі, кажу, розуміють! Те, що лише робітнича класа вирішає національне питання вірно, що немає вже тих «Русь», а є тільки вільні Республіки УСРР, РСФРР, БСРР, для всіх ясно, і може тому так тепло зустрічають делегацію братнього народу.

Закінчився «утренник» особистим знайомством з «трамвоями», читачами та робітниками «Смены».

Треба тут сказати, що Ленінградський ТРАМ стоїть на значній височині між багатьма театрами робітничої молоді в СРСР. Зараз якраз розпочинає роботу в Харкові Теробмол, і хотілося б йому побажати того ж успіху!

Вже перед самим від'їздом на вечір, здається в Московсько-Нарвському палаці Культури до кімнати зайшли два юнаки в одязі воєнморів. Говорили вони українською мовою і запрохували неодмінно зараз же відвідати їх. Пригадуючи старі звязки покійного «Червоного юнака» *) з ленінградською школою підводного плавання, я допоміг хлопцям і підбив виїхати Вишню та Любченка,—Бажан з охотою їхав сам. Це від готелю далеко. Гавань в другому кінці Васильовського острова. Поринаючи в хвилиність саяв нічного Ленінграду, авто переборює зрештою всю довжину Проспекту Пролетарської Перемоги.

*) В г.р. 1923—25 була така газе а, орган ЦК ЛКСМУ.

Житло военморів. Варта. Чорні шенелі, ліжка, проходи—все справне й доладу. Тут багато українців. Наука підводного човна—мудра наука, та земляки наші нею оволодівають не гірш від інших.

Нас всіх вражає статність і здоров'я военморів. Це ще молодняк, але здається, море для них не страшна стихія—недарма ж в розмові кожен з них додає:—Прийде літо—попливемо! Я вже не буду говорити тут про виступи, про літературну частину вечора, вона була такою ж теплою, як не буває на жодному вечері з інтелігентською аудиторією, до того ж ми поспішаємо і годинник вже далеко показує за «пора». Але военмори ще не пускають, вони охоче показують нам торпеду, її деталі, попутно оповідають хто з Мелітополя, хто з Полтавщини. Зрештою прощаємося.

Неодступно з нами тов. Логанський, увесь час Садоф'єв Ілля, Саянов, Тихонов Н., автор прекрасного «Самі». Федін і Лібедінський головують і головними промовцями. Логанський возив нас в Дитяче Село оглядати палаци царів. Тепер ці палаци перетворено на музеї, а найсвітліше ім'я, що його доводиться згадувати—ім'я Пушкіна. Іще живе тут руський письменник А. Толстой. Узнавши, що в Ленінграді перебувають українці, він запросив до себе і таки радо прийняв. Працює,—от де прекрасні умови праці. Тов. Сутирін з нами із Москви і в Москву—це так би мовити у нас поперед від росіян.

ОСТАННІ ДНІ І ПІДСУМОК

І зрештою, останні дні. Провожають багато земляків. Українське земляцтво в Ленінграді найстаріше в Росії. Чудовий клуб, є український театр, правда «гопаковствующий» і працююча юнсекція клубу. Не можна тут не згадати керівника драматичної студії тов. Сукача, голови юнсекції Сидоренка, юнака з Путиловця Манєвича, т.т. Дондиша, Левіцьку Раю, Ярмачевич Людмилу. З одинадцяти національних домпросів в Ленінграді найкращими в роботі є український та польський. Підчас перебування довелося говорити з ленінградцями й про одного з «земляків»-українців, що жив і вмер у Ленінграді—Тараса Григоровича.

Отже ми повертаємося. Ми налагодили з російськими революційними письменниками змичку, але невже ж була у нас така сильна розмичка?

Тов. Угаров на першому вечірі, як ми приїхали, вітаючи від Ленінградського пролетаріату, сказав:

— Ми з вами були завжди близькими. У 18 році допомагали вам проганяти гетьмана, Петлюру, а ви допомагали нам відганяти Юденіча. Багато путилівців лягло на ваших степах, а сини Степової України умирали під мурами Ленінграду за одну справу. Тепер зустрічаємось тут в інших умовах, на іншій роботі.

Ми залишали мури і обійми Ленінграду!

На Україну! На роботу! Привіт вам руські товариші, ще зустрінемось!

Москва—Ленінград—Харків
Лютий.